

TARİH ALANINDA İDARİ VE İKTİSADİ ÇALIŞMALAR I

100
TÜRKİYE CUMHURİYETİ'NİN YÜZÜNCÜ YILI

Editör
Ali ÇAKIRBAŞ

BİDGE Yayınları

Tarih Alanında İdari ve İktisadi Çalışmalar I

Editörler: Doç. Dr. Ali ÇAKIRBAŞ

ISBN: 978-625-372-278-4

1. Baskı

Sayfa Düzeni: Gözde YÜCEL

Yayınlama Tarihi: 25.06.2024

BİDGE Yayınları

Bu eserin bütün hakları saklıdır. Kaynak gösterilerek tanıtım için yapılacak kısa alıntılar dışında yayıncının ve editörün yazılı izni olmaksızın hiçbir yolla çoğaltılamaz.

Sertifika No: 71374

Yayın hakları © BİDGE Yayınları

www.bidgeyayinlari.com.tr - bidgeyayinlari@gmail.com

Krc Bilişim Ticaret ve Organizasyon Ltd. Şti.

Güzeltepe Mahallesi Abidin Daver Sokak Sefer Apartmanı No: 7/9 Çankaya /
Ankara

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	1
İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye'nin Sıtmayla Mücadelesi .	2
Ceren UTKUGÜN.....	2
Şaban ORTAK.....	2
Kafkas Cephesinde 33. Tümen'in Seferberlik Öncesi ve Sonrasındaki Faaliyetleri.....	38
Ferhat ACAR	38
Fâtımîlerin Şehir, Kültür ve Medeniyet Mirasları Üzerine Bir Değerlendirme.....	68
Mustafa YILDIRIM.....	68

BÖLÜM I

İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye'nin Sıtmayla Mücadelesi¹

Ceren UTKUGÜN²
Şaban ORTAK³

Giriş

Savaş ile sağlık sorunlarının ve hastalıkların artması arasında yakın bir bağlantı vardır. Tarih savaşlarla büyük salgın hastalıkların patlak vermesi arasındaki ilişkiyi gösteren çok sayıda örnekle doludur. Büyük savaşların sadece savaşa katılan toplumları değil savaşın dışında kalanları da sarstığı yirminci yüzyılda, İkinci Dünya Savaşı gibi tarihin kaydettiği en büyük savaşın tarafsız ülkelerin insanların sağlık koşullarını da olumsuz şekilde etkilemeyeceği

---

¹ Bu bölüm, “İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye’de Ekonomik Sıkıntıların Sosyal Hayata Etkileri (1939-1945)” adlı doktora tezinden üretilmiştir. Bu tez çalışması AKÜ Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimi’nce desteklenmiştir. Proje No: 13.SOS.BİL.02. 25-29 Ekim 2018 tarihlerinde Afyonkarahisar’da gerçekleştirilen II. Uluslararası Türk Tıp Tarihi Kongresinde sunulan sözlü bildirinin genişletilmiş halidir.

² Doç. Dr. Afyon Kocatepe Üniversitesi

³ Prof. Dr., Afyon Kocatepe Üniversitesi

düşünülemezdi. Bunun en önemli kanıtlarından biri İkinci Dünya Savaşı'nın Türkiye'deki toplum sağlığı üzerindeki olumsuz etkileri olmuştur. Türkiye savaşa girmemesine rağmen savaştan kaynaklanan ekonomik koşullar yüzünden çeşitli sağlık sorunları ve salgın hastalıklar yaşanmıştır (Metinsoy, 2007).

Hükümet savaş yıllarında artış gösteren tifüs, sıtma, verem gibi hastalıklara karşı birtakım mücadeleler vermiştir. Bu mücadele süreci devletin topluma nüfuz etme, meşruiyetini sağlama ve risk unsurlarını ortadan kaldırma kapasitesindeki eksiklerin daha fazla ortaya çıkmasına ve hissedilmesine neden olmuştur. Savaş nedeniyle merkezi bütçe harcamaları içinde savunma harcamalarının payının yükselmesi diğer sosyal harcamalarda olduğu gibi sağlık kaleminin payının azalmasına yol açmıştır. 1942 ve 1943 yıllarında artan salgın hastalıklarla mücadeleye ayrılan tahsisatta bile kısıtlamaya gidilmek zorunda kalınmıştır. Salgın hastalıklarla mücadeleye ayrılan kaynaklarda kısıtlamaya gidilmesi milletvekilleri arasında dahi yakınmalara konu olmuştur. Örneğin İçel milletvekili Muhtar Berker 1943 yılı bütçe görüşmelerinde, İçel'de salgın hastalıkların arttığı bir dönemde yerel idarenin aldığı tedbirlerin yeterli olmadığına şahit olduğunu ifade ederek, hükümetin salgınlarla mücadele için tahsis ettiği mali kaynakların azaldığının altını çizmiştir.

Hastalıkların artması karşısında Hükümet sağlık politikası çerçevesinde alınan önlemlerin hayata geçirilmesinde sayısız engelle karşılaşmıştır. Salgın hastalıkların çeşitlenmesine ve artmasına karşın hastane, doktor, hemşire, teknik donanım, yatak sayısı oldukça yetersizdir. Sıhhiye Vekaleti'nin 500 kadar doktorunun savaş nedeniyle ordu hizmetinde olmasından dolayı Anadolu'daki kaza merkezilerinin çoğu doktordan yoksundur. Hastaneler yatak

sayıları yetersiz olduğundan hastaları kapıdan geri çevirmek zorunda kalmıştır. Artan hastalıklar yanında Türkiye ilaç konusunda büyük ölçüde ithalata bağımlı olduğundan, savaş yüzünden ithalatın kesintiye uğraması ilaç darlığına yol açmıştır. Savaş boyunca ilaç sorununa etkin bir çözüm bulunamamıştır. Sıtma, tifüs, verem ve çiçek gibi salgın hastalıkların yükselişe geçmesi karşısında yeterli tıbbi malzeme ve ilaç tedarik edilememiştir. Savaş yıllarında sağlık alanında hükümetin karşısına çıkan en önemli sağlık sorunları giderek yaygınlaşan tifüs, verem ve sıtma vakaları olmuştur. Savaş sırasında insanların bedenlerini tahrip eden bu üç hastalıkla mücadele savaşın Türkiye’deki en önemli cephelerini oluşturmuştur (Metinsoy, 2007).

İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Sıtmayla Mücadele

Sıtma Anofel türü sivrisineğin sokmasıyla bulaşan; titreme, ateş ve ter nöbetleriyle kendini gösteren bir hastalıktır. İnsanın çalışma kabiliyetini büyük ölçüde azaltan sıtma ayrıca doğumların azalmasında ve çocuk ölümlerinin artmasında büyük pay sahibidir. *“Saz benizli, ince boyunlu, cılız bacaklı, şişkin karınlı ve kocaman dalaklı bitkin analardan ve babalardan cemiyet için kuvvet unsuru değil ancak merhamet mevzuu yavrular”* doğmaktadır. Sıtma nüfusun verimliliğini her bakımdan azaltmaktadır. Bu nedenle Cumhuriyetin başlangıcından beri dikkatini en fazla yoğunlaştırdığı alan sıtmayla mücadele olmuştur (Tekeli ve İlkin, 2014).

İkinci Dünya Savaşı’nın dışında kalmasına rağmen Türkiye’nin içinde olduğu bir başka savaş, sıtmaya karşı verilen savaştır. Sıtma siyasi ve ekonomik açılardan tehlikeli, işgücü ve verimliliği azaltan, ekonomik kayıplara neden olan bir hastalıktı. Cumhuriyetin ilk yıllarından beri sıtma ile mücadele sosyal, sağlık,

nüfus ve ekonomi politikalarının temel ayaklarından biri olmuştur. Sıtmaya karşı verilen savaş 1926 tarihli Sıtma Mücadele Kanunu'yla somutlaşmıştır. Bu kanuna göre; nüfus politikasının başarıya ulaşması, sağlıklı bir nesil yetiştirilmesi ve emek gücünün verimliliğinin artırılması için sıtmanın önlenmesi amaçlanmıştır (Resmi Gazete, 29 Nisan 1926; Metinsoy, 2007). 1930'lu yıllarda Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekaleti bütçesi içinde sıtmayla savaş için ayrılan pay %20'ler gibi yüksek bir düzeydedir. Umumi Hıfzıssıhha Kanunu'nun çıktığı 1930 yılında 10 bölgedeki 3.453 yerleşmede sıtmayla mücadele edilmiştir. 1930 ile 1935 arasında ülke nüfusunun %14'ü sıtma mücadelesi kapsamına alınabilmektedir. 1944 yılında 19 bölgede yapılan mücadelede 33 ilin 108 ilçesinin 4.614 köyünde yapılan sıtma mücadelesi nüfusun %19.7'sini kapsamıştır (Tekeli ve İlkin, 2014).

Sıtma mücadelesi ülkenin kalabalık nüfuslu, tarımsal ekonomi açısından verimli ve ülke ekonomisine katkıda bulunan bölgelerinde yoğunlaşmıştır. Yapılan mücadeleler sonucunda resmi istatistiklere göre 1923'de yaklaşık %70-90 arasında olan sıtmalılı nüfus oranı 1940'de %11'e inmiştir. Savaş 1930'ların sonuna doğru görece azaltılmış olan sıtma hastalığına karşı alınan tedbirlerin aksamasına ve hastalığın yeniden yaygınlaşmasına sebep olmuştur. Sıtmalılı oranı özellikle 1942-1944 yılları arasında yeniden yükselerek %32'ye ulaşmıştır (Metinsoy, 2007). Muğla Milletvekili İzzettin Çalışlar, 1941 yılı bütçe görüşmelerinde sıtmanın ülke nüfusu ve ekonomisi bakımından tehlikelerini “*sıtma bünyeyi zayıflatır ve buna müptela olan adam kuvvet sarf ederek çok çalışamaz, istihsal (üretim) yapamaz.*” cümlesi ile vurgulamıştır (TBMM ZC, D. 6, C. 18).

Bataklıklar ve eltik tarımı sivrisineklerin üremesine uygun bir ortam oluşturması sıtmanın yaygınlaşması anlamına gelmektedir. Bu nedenle sıtma mücadelesinde bataklıkların kurutulması ve eltik alanların denetim altına alınması önemli bir yer tutmuştur. 1925-1944 arasında 46.518 hektar bataklık kurutulmuştur. 11 Haziran 1936’da TBMM’de kabul edilen 3098 sayılı eltik Ekimi Kanunu’yla sıtmayı azaltacak kesik (tava) sulama yöntemi geliştirilmiştir. Bu yöntemde tavaların günde bir 48 saat tamamen susuz bırakılarak sineklerin üremesi önlenmek istenilmiştir. Eski yasaya göre kesik sulama uygulamak koşuluyla ekim yapılan tarlaların yerleşmelere uzaklık kısıtları azaltılmış, kesik sulama yapılmayan yerlerdeki uzaklık kısıtları ise arttırılmıştır. Çeltik retiminde çalışan işçiler için koruyucu önlemler getirilmiştir. Ancak bu kanun herkese eltik ekim hakkı tanımış ve bu nedenle de sıtmanın eskiden sıtmalık olmayan yerlere de yayılması sonucunu doğurmuştur (Tekeli ve İlkin, 2014). Sıtma vakalarının artış göstermesi sıtma mücadelesinin başarısını glgelese de savaş sonrası yapılan mücadelenin başarısında 1926-1945 dönemi çabalarından elde edilen tecrübelerin önemli rolü vardır. İkinci Dünya Savaşı sırası ve sonrasında büyük nüfus hareketleri sırasında çok büyük salgınların çıkmaması tecrübeli sıtma mücadelesi kadrosunun yetiştirilmesiyle mümkün olmuştur (Tuğluoğlu, 2008).

Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekaleti, “*kafa ve vcuta sağlam bir nesil yetiştirmek*” için propaganda faaliyetlerine girişmiştir. Avrupa’dan getirilen sinema makineleri ve filmlerle köylüye uzmanlar eşliğinde salgın hastalıklardan korunma yolları öğretilmiş, doktorlar köylerde konferanslar vermiştir. Vekalet, Adana Sıtma Enstitüsü’nün genişletilmesine karar vermiş ve ülkenin

çeşitli yerlerinde sıtma kursları açarak halka sıtmadan korunma yöntemleri anlatmıştır. Hükümet yabancı ülkelerde yapılacak sıtma konferanslarına heyet göndermek için 1.100.000 Lira değerinde tahsisat ayırmıştır. Ülkenin çeşitli yerlerinde kurulan Sıtma Mücadele Teşkilatının faaliyetlerine ve ülke genelinde uygulanmaya çalışılmasına, kanundaki çabalara karşın sıtma mücadelesinde kısa ve orta vadede istenilen başarı gelmemiştir. Bazı köy ve kasabalarda ortadan kaldırılması mümkün olan küçük su birikintileri dahi ortadan kaldırılmamıştır. Sulama kanallarının temizliğine yeterince dikkat edilmediği, su birikintisi nedeniyle yeni sıtma vakalarının baş gösterdiğine dair şikayetler basına yansımıştır. Nemli ve sulak arazilerde yapılan değişikliklere rağmen sızıntı ve su birikintilerinin giderilememesi durumunda kökleri çok su emen okaliptüs, söğüt, kavak gibi fidanlarla arazilerin ağaçlandırılması tavsiye edilmiştir. Gezici sağlık memurları ve köy sağlık korucuları su birikintilerinin kurutulmasında, tuvalet, lağım çukurları ile çeşme, kuyu, kanal, su birikintilerinin düzenlenmesinde köylülere rehberlik yapmakla görevlendirilmişlerdir (Tuğluoğlu, 2008).

Sıtma ile mücadelede sağlık propagandasına büyük önem verilmiş, “Sıtmadan Korunma ve Kurtulma Öğütleri” adlı broşür, halk sağlığını ilgilendiren konularda afişler ve ulaşım araçlarına asılmak üzere sıtma propaganda kartları bastırılarak halka dağıtılmıştır. 29 Nisan-5 Mayıs tarihleri arasında düzenlenen Sıtma Hafta’sında radyoda Vekalet yetkilileri sıtma savaşının önemi üzerine konuşmalar yapmış, skeçler düzenlenmiş, uzmanlar sıtma hakkında sağlık konuşmaları yapmışlardır (Korhan, 2014). *Kocatepe Gazetesi*’nde Eskişehir ve Afyon’da sıtmadan ölüm vakalarının olduğu yazılması üzerine *Haber Gazetesi*’nde sivrisinek yetiştiren

yuvaların tespit edilmesi ve uzman doktor Ata Ünalın'ın "Sıtma" adlı kitabının okunması önerilmiştir (Haber, 11 Ekim 1943).

Sıtma Mücadelesinde Hastalığın Yayılmasını Önleyici Tedbirler

Sivrisineklerin üredikleri ortamları ortadan kaldırma konusunda uygulanan ve 1930'ların başında ekonomik buhran nedeniyle yetersiz kalan bayındırlık faaliyetleri 1937 yılında devam ettirilmiştir. 12 Şubat 1937'de çıkarılan kanunla Hükümete 1937-1941 döneminde su işlerine 31.000.000 Lira harcama yetkisi verilmiştir (Resmi Gazete, 19 Şubat 1937). Sıtmaya neden olan ortamları ortadan kaldırmak için yapılan bayındırlık faaliyetlerinin yanı sıra sulak ve nemli arazilerde ağaçlandırma faaliyetlerine de girişilmiştir. Okaliptüs ağaçlarının sıtma üreten alanlarda hızlı bir buharlaşma yaptığı bilindiğinden bataklıkların kurutulmasında okaliptüs ağaçlarının kullanılmasına Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde başlanmıştır. Bu dönemde bataklıklar ve su birikintilerinin sıtma yapmasını önlemek için alınan önlemler çeşitlendirilmiş, bunlardan biri de okaliptüs ormanları oluşturmak olmuştur. Kavak ve söğüt ağaçlarının da bataklık kurutucu etkiye sahip olduğu anlaşılmış ve 1939 yılında Adana ve Ege kıyılarında ilk uygulama gerçekleştirilmiştir (Tekeli ve İlkin, 2010; Tuğluoğlu, 2008).

Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekaleti'nde 13 Mart 1939 tarihinde sıtma mücadelesi hakkında Avrupa'daki yenilikler hakkında müzakereler yapılmak ve gereken tedbirleri tespit etmek üzere Sıtma ile Mücadele Kongresi toplanması kararlaştırılmıştır. Sıtma ile Mücadele Kongresi 13 Mart'ta Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekili Hulusi Alataş başkanlığında çalışmalarına başlamıştır.

Umumi Hıfzıssıhha Kanunu'nun 23. maddesi gereğince Umumi Hıfzıssıhha Meclislerinin düzenli olarak toplanmaları gerekmektedir bazı yerlerde ihmal edildiği görüldüğünden tekrar tebligata gerek duyulmuştur. Umumi Hıfzıssıhha Meclislerinin düzenli olarak toplanmaları hakkında ilgililere direktif verilmiştir. Alınan karara göre çeltik ekim yerlerinin tayin ve tespitinde sıhhi endişelerin göz önünde tutulması istenmiş, bu meclisler çevrelerinin sağlık durumlarıyla yakından ilgilenmişler, sık sık toplanarak sıhhi eksikliklerin giderilmesi hakkında karar almışlardır (Cumhuriyet, 9 Mart 1939; Cumhuriyet, 14 Mart 1939).

Bataklıklar ve çeltik tarımı sivrisineklerin üremesine uygun ortam oluşturduğu için sıtma mücadelesinde bataklıkların kurutulması ve çeltik alanlarının denetim altına alınması önemli yer tutmuştur. Karasineklerin çoğalmasına sebep olarak yazlığa gidenlerin evlerinde açık bırakılan kuyu ve sarnıçlar gösterilmiştir. Mahalleleri dolaşan sağlık memurları sivrisineklere yuva olan çukurlara mazot döktürmüş, ev sahiplerine bu konuda tebligatta bulunmuşlardır. İstanbul Sıtma Mücadele Heyeti bazı semtlerde evlere dağıttığı beyannamelerde mücadele memurlarının her 10 günde bir bu evlerde teftiş yapacaklarını, bu teftişlere karşı koyanlara ceza verileceğinden memurlara kolaylık gösterilmesini, su kaplarının ağızlarının açık bırakılmamasını, havuz sularının haftada bir kere değiştirilmesini, tarlalar ve bahçelerde yağmur sularının birikmesine meydan verilmemesini, kuyu ve sarnıç kapaklarının düzgün şekilde kapanmasına dikkat edilmesini istenmiştir (Cumhuriyet, 23 Temmuz 1939; Cumhuriyet, 25 Temmuz 1939; Tekeli ve İlkin, 2014).

Basında Sıtma Mücadele Teşkilatının 10. yılı münasebetiyle teşkilatın az kadro ile geniş bir sahada hizmet gördüğü vurgulanmış ve çalışmalar sonucunda vakti ile köpeklerin bile hastalandıkları bölgelerde hastalığın %10'a kadar indiği yer almıştır (Cumhuriyet, 27 Temmuz 1939). Basında tüm yurttaki sürdürülen sıtma mücadelesine dair haberler yer almıştır. Belediye Sıhhat Müdürlüğü İstanbul'un çeşitli semtlerinde sivrisinek mücadelesine devam etmiş, sinekleri itlaf etmek üzere su birikintilerine, çukurlara mazot dökmüştür (Cumhuriyet, 4 Ağustos 1940). İzmir'de çiftlik, fabrika, özel okul sahipleri çalışanlarına ücretsiz kinin dağıtmış ve düzenli olarak sıtma konusunda bültenler yayınlamışlardır (Cumhuriyet, 12 Nisan 1941). Bursa köylerinde çeltik tarımı yüzünden halkın çoğunun sıtmalı olması, köylerde karınları şiş, benizleri soluk çocukların acınacak halde görülmesi üzerine Vali köylülere daha kazançlı bir iş olan hayvan yetiştiriciliğine önem vermelerini söylemiş ve bütün sıhhi teşkilata köylülerin sıtmalarının tedavisi etmelerini bildirmiştir (Cumhuriyet, 24 Ekim 1939). Trakya Sıtma Mücadele Teşkilatınca sıtma mücadelesi yapılmış, derelerin temizliğine önem verilmiş, zararı tespit olunan çeltikliklerin 1940 senesinden itibaren İpsala'ya kaldırılması kararlaştırılmıştır (Cumhuriyet, 4 Kasım 1939). Bir yıl sonrasında çalışmaların aynı hızda devam ettiği, halkın boş vakitlerinde çalışarak sıtma tahribatını önlemede büyük rol oynadıkları belirtilmiştir (Cumhuriyet, 26 Mart 1941). Kocaeli havzasında da sıtma mücadelesi devam etmiş, İzmit'te sıtma mücadele teşkilatı çalışmaları sonucunda sıtma oranı %27'den %6'ya düşmüş, kurutulan bataklıklar topraksız köylüye dağıtılmıştır (Cumhuriyet, 21 Temmuz 1940; Cumhuriyet, 14 Nisan 1941).

Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekilliği Sıtma Mücadele Komisyonu ilaç ve diğer mücadele araçlarının güçlükle bulunduğu zamanda korunma tedbirlerinin takviyesini gözden geçirerek devletin mücadeleye daha önemle katılması üzerinde durmuş; buna ait bazı esaslar tespit etmiştir. Bu esaslara göre; halkın mülkiyetinde bulunan değirmen arkları, kuyular, havuzlar, sarnıçlar kontrol edilmiş ve sivrisinek jitlerinden sahipleri mesul tutulmuştur. Bu kontrolü, Köy Kanunu'na göre köy ihtiyar heyetleri yapmışlar ve mahalli Hükümet tabipliğinden de direktif almışlardır. Belediye sınırlarındaki yerler de kontrol edilmiş ve belediyelerce para cezası kesilmiştir (Ulus, 31 Mart 1943).

Sıtma ile mücadele üzerinde daha az durulan bir konu insanların yaşam mekanlarında sivrisineklerin ısırmasından korunması olmuştur. Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekaleti sivrisineği bol bölgelere cibinlik göndermiş, Ereğli fabrikasından alınan 30.000 metrelik cibinlik ihtiyacı olan yerlere bedava dağıtılmış ve kolay ve masrafsız bir çözüm yolu olmuştur (Vatan, 19 Ağustos 1943; Güneş, 2013) (Bknz. Ek 1). Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekili Hulusi Alataş, 1944 yılında Meclis'deki konuşmasında sıtmadan korunma aracı olarak cibinlik kullanılmasının önemle vurgulamıştır. Öğüt vermekle kalmayarak halkın cibinlik bezlerini kolayca ve ucuza tedarik edebilmeleri için İktisat Vekaleti ile işbirliği yapılarak Sümerbank fabrikalarında cibinlik bez imalatı yapılmış ve Yerli Mallar Pazarlarında ucuz fiyatla satılmıştır. (TBMM ZC, D. VII, C. 7; Tekeli ve İlkin 2014). Afyon Milletvekili Berç Türker de Meclis'deki müzakerelerde *“Sıhhiye Vekili cibinliğin altına giriniz, ‘kinîn’ yutunuz diyor. Halbuki ne cibinlik ne*

‘kinin’ vardır” diyerek eleştirilerini dile getirmiştir (TBMM ZC, D. VII, C. 10).

Sivrisineklerin artması üzerine, Sıtma Mücadele Heyeti Reisi sivrisineklerin açık lağım ve evlerden akan pis sulardan meydana geldiğini, belediyenin bu durumu engellemesi gerektiğini açıklamıştır (Akşam, 7 Eylül 1943) (Bknz. Ek 2). Hatta İstanbul’da sıtma mücadele bölgesi dışındaki semtlerin de sivrisinek istilası altında bulunduğu, bu bölgelerde sıtma buhranları geçiren insanların olduğu belirtilerek hiçbir tedbir alınmadığından şikayet edilmiştir. Şikayetler üzerine Sıhhiye Müdürlüğü bölgelerinde sıtma vakası görülen doktorların görüşlerini sormuş, yapılacak incelemeden sonra İstanbul’un bazı semtlerinin de sıtma mücadele bölgesine dahil edilmesi düşünülmüştür (Akşam, 16 Ekim 1943; Akşam, 31 Ekim 1943).

Ankara halkı sıtmadan korunmak amacıyla cibinlik kullanmış, Belediye bataklıkları kurutmuştur. İlaç ve hastane masrafı mali külfet oluşturduğu için bataklıkları kurutmak ucuz bir çözüm olarak düşünülmüştür. Yokluk içinde yaşayan Ankara halkının sağlığını koruyabilmek, aile bütçelerine sağlık harcaması eklenmesini önlemek amacıyla alınan önlemler bunlarla sınırlı kalmamış ve Ankara Valiliği de sıtma mücadele tedbirleri almıştır. Ankara Valiliğinin aldığı tedbirlerin başka bir sebebi de halkın su parası ödememek için yağmur suyu biriktirmesi ve bahçe işlerinde kullandıkları bidonların içindeki suyu bekletip dolumunu sık sık yapmamasıdır (Güneş, 2013).

Savaş yıllarında ülke nüfusunun önemli bir bölümünde sıtma görülmesi ve hastalıktaki düşüş eğiliminin tersine dönmesi nedeniyle 1945 ve 1946’da iki Sıtma Savaş Kanunu çıkarılmıştır.

Yaşanan salgınlar nedeniyle sıtma ile olağanüstü savaş yapılmasına dair 26 Mart 1945 tarihli ve 4707 sayılı kanun kabul edilmiştir (Resmi Gazete, 28 Mart 1945; Metinsoy, 2007; Tuğluoğlu, 2008). Kanunun kabulü aşamasında Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekili Sadi Konuk sıtma mücadelesini Ziraat, Nafia, Maarif ve Münakalatı dahi içerisine alacak geniş bir teşebbüs olarak nitelemiş ve kanunun yalnız tedavi kanunu değil, aynı zamanda korunma kanunu olduğunu açıklamıştır (TBMM ZC, D. VII, C. 15).

Sıtma mücadelesinde uygulanan metotları genişletmek üzere Sıtma Kongresinde yeni tedbirler kararlaştırılmış, personel, ordunun yardımı ve ilaç durumu gözden geçirilmiştir. Toplantının sonunda söz alan Vekil Sadi Konuk sıtmayı sağlığı kemiren bir afet olarak tanımlamış, takip edilecek sistemi izah ederek mücadelede her tedbiri alacaklarını, doktorların da yardımı ile sıtma mücadelesinin en kısa zamanda gerçekleşeceğine inancından bahsetmiştir (Cumhuriyet, 10 Şubat 1945; Cumhuriyet, 25 Mart 1945). Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekaletince sıtma savaşında Tıp Fakültesi stajyer doktorları da göreve çağırılmış, kendi arzuları ile ve ücret karşılığında görevlendirilmeleri kararlaştırılmıştır. Kanunun ilanından sonra yayınlanan sıtma mücadelesinde yardımlaşma konulu haberde sıtma mücadelesinin sadece devletin işi olmadığı, halkın işbirliğine ihtiyaç olduğu aksi takdirde sıtma salgınlarının önüne geçilemeyeceğinden bahsedilmiştir (Haber, 15 Mart 1945; Vatan, 6 Nisan 1945).

Sıtma ile Olağanüstü Savaş Kanunu'ndan sonra CHP Genel Sekreterliği bir bildiri yayınlanarak Halkevleri ve Halkodalarına dağıtmıştır. Bildiride sıtmanın korkunç bir hastalık olduğu, vatandaşların çoğunun hastalıkla mücadele ettiği, karşı durulmazsa

milleti kırıp geçirebileceği vurgulanmıştır. Sıtma ile Olağanüstü Savaş Hakkındaki Kanun'un Hükümetle halkın işbirliğini düzenleyen rehber olduğu belirtilmiş ve Halkevleri ve Halkodolarından yardım beklentileri dile getirilmiştir (BCA. 490.01.5, Yer No: .26.11.1-2.) (Bknz. Ek 3).

İstanbul'un sıtma mücadelesi bölgesi dışında kalan yerlerde de sıtma mücadelesi yapılması, gerekli malzemenin verileceği ve hemen mücadeleye başlanması hakkındaki Sıhhat Vekaleti emri telgrafla il makamına bildirilmiştir (Akşam, 4 Nisan 1945). 4 Nisan 1945 tarihinde Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekaleti'nin çeltik ekimi işlerinin kontrolü hakkında valiliklere gönderdiği tamimde; çeltik ekiminin sıkı kontrole tabi tutulması istenmiştir. Vekalet'in incelemelerinde çeltikçilerin köylerin yakınlarına yaklaştıkları ve halk sağlığını hiçe saydıkları görülmüştür. Bu suretle kesik sulamanın yasaklandığı yerlerde çeltik ekimine müsaade edilmemiştir. Yaz mevsiminde köylerin boşaltıldığı rivayetleri çıkarak bu saha içinde çeltik ekmek isteyenlere müsaade edilmemesi için bütün ilçelere ve bucaklara sıkı tebliğler yapılmıştır (Cumhuriyet, 4 Nisan 1945).

Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekili Sadi Konuk valiliğe gönderdiği tamimde sıtma mücadelesinde valilerin gösterecekleri ilgiden önemli sonuçlar alınacağını ümit ettiğini bildirmiş ve sıtma savaşında ilaç, malzeme ve diğer mücadele araçlarının Vekaletçe temin edileceğini, bu mücadelede hastanın tedavisi kadar sivrisinek üreten durgun su birikintilerinin ortadan kaldırılması gerektiğini ilave etmiştir. Tamime göre Kaymakamlar, bucak müdürleri, muhtarlıklar bataklıkların kurutulmasında, sivrisinek mücadelesinde

doktorlar ile beraber çalışacaklardır (Akşam, 12 Nisan 1945; Cumhuriyet, 12 Nisan 1945).

Sıtmalı hastalar için muayene evleri kurulmuş, sıtma sürfeleri ile sivrisineklerin öldürülmeleri için İstanbul'daki küçük çukurlarla bataklıklar kapatılmıştır. Aynı zamanda mücadele bölgesindeki evler mücadele memurları tarafından birer birer gezilerek tuvalet ve lağımlara mazot dökülmüştür. Olağanüstü Sıtma Savaşında doktor, mazot, geçici hastane konularında ülke çapında faaliyete geçilmiş, mücadelenin önemini anlatmak üzere propaganda yapılması ve özellikle öğretmenlere görev verilmesi kararlaştırılmıştır. Teşkilatta çalışacak uzman memurların yetiştirilmesi için çeşitli yerlerde kurslar açılmıştır (Akşam, 14 Nisan 1945; Cumhuriyet, 18 Nisan 1945). Mahir Erkmén *Haber Gazetesi*'ndeki başyazısında sıtma savaşının başarılmaması için tüm milleti kapsayan yayın ve kurs çalışması yapılması, hatta her il merkezinde kurs açılması gerektiğinden bahsetmiş, gazete ve dergilerin de halka sıtma savaşının nasıl yapılacağına dair bir şeyler öğretmesinin önemini vurgulamıştır (Haber, 8 Mart 1945).

Sıtma Haftası içerisinde savaşın önemini belirten bilgilendirici yayınlar yapılması kararlaştırılmıştır (Cumhuriyet, 30 Nisan 1945). Kadıköy Halkevi'nde açılan kursta durgun suların nasıl kurutulacağı veya akıtılacağı, sularda sivrisinek aranması ve diğer mücadele esasları öğretilmiş, yetişen memurlar savaş merkezlerinde işe başlatılmıştır. İstanbul hastanelerinde çalışan 24 asistan sıtma mücadelesinde görevlendirilmek üzere çeşitli bölgelere tayin edilmişlerdir. Kaymakamlıklara, belediye ve Hükümet tabipliklerine gönderilen tamimde durgun suların yerlerinin tespiti ve mücadele için hazırlık yapmaları bildirilmiştir. İstanbul'a bağlı ilçelerde

sivrisinek ürettiği tespit edilen durgun suların büyükleri mazotlanmış, küçük sular toprakla örtülmüş, gereken para belediyenin sıtma mücadelesi ödeneğinden karşılanmıştır (Akşam, 4 Mayıs 1945; Cumhuriyet, 18 Nisan 1945; Akşam, 18 Nisan 1945).

Sıtma vakaları çok ve sivrisineklerin fazlaca bulundukları yerlerde bulunan muayene evlerine sıtmalılı olan veya sıtmalılı olduğundan şüphe edip müracaat edenler ayırım yapılmaksızın tedavi altına alınmıştır. İlçelerde de mücadele ekipleri kurulmuş ve faaliyete başlamıştır. Sürfelerle sivrisineklerin imhası için yapılacak mücadelenin esasları tespit edilmiş, mücadele heyetleri bölgeyi baştan başa dolaşmış ve her eve mutlaka haftada bir gün uğramışlardır. Eve gelen heyet evin bahçesini, kuyusunu, sarnıcını incelemiş, mazot dökmüş, sivrisinek sürfelerinin barınması ihtimali olan bütün çukurları temizlemiştir. Evleri gezen ekipler ikinci ziyaretlerinin hangi gün yapılacağını söylemişler ve ev halkının o gün evde bulunmaları temin edilmiştir. Mücadele ekibinin ziyaret edeceği gün evde kimse bulunmazsa diğer bir gün özel bir ekip gönderilerek temizlettirilmiş ve ziyaret tarihinin aşılmasına dikkat edilmiştir. Sıtma ve sivrisinek mücadelesi için 18 doktor kadroya alınmış, Vekalet mücadelenin kısa bir zamanda sonuçlanması için 1 milyon liraya yakın ödenek ayırmıştır (Akşam, 8 Mayıs 1945).

İstanbul'da sıtma ve sivrisinek mücadelesi kapsamında oluşturulan 94 ekibe bağlı mücadele memurları evlere uğrayarak gerekli görülen yerleri mazotlanmış, sivrisinek üreten birikmiş sular da kurutulmuştur. Bu gibi yerlerin kurutma işi hem paraya hem de insan gayretine bağlı olduğundan Sıtma Mücadele Kanunu'nun ilgili maddelerinden faydalanılarak gerekli bölgelerde mecburi iş

mükellefiyeti ilan edilmiştir. Kaymakamlıklar İstanbul'a bağlı ilçelerde sivrisineklere yataklık yapan yerleri tespit ederek vilayete bildirmiştir. Ekiplerin veya halkın çalışmaları ile kurutulması mümkün olmayan yerler ile Bayındırlık Teşkilatı meşgul olmuş, diğer semtlerdeki birikmiş sular ilan edilmiş, küçük say mükellefiyeti ile kurutulmuştur (Akşam, 10 Haziran 1945).

Sıtma ve sivrisinek savaşına sıtmalılar bularak tedavi etmek ve sivrisinek üreten yerleri ortadan kaldırmak üzere iki yoldan devam edilmiştir. Mücadelenin en çetin tarafı sivrisinek üremesine mani olmak için yapılan çalışmalardır. Sıtmalıların yoğun bulunduğu bölgelerde bütün köylüler muayeneden geçirilmiş, sıtmalı olanlar parasız tedavi edilmiş, ayrıca bu bölgelerde arazi ıslahatı ile de meşgul olunmuş ve gerekli görülen yerlerde çalışma mükellefiyeti uygulanmıştır (Akşam, 21 Temmuz 1945).

26 Mart 1945 tarihli Sıtma Savaş Kanunu'nun süresi sona erince 15 Şubat 1946'da 4871 sayılı Sıtma Savaş Kanunu çıkarılmıştır. 4862 sayılı Sıtma Savaş Genel Müdürlüğü Kuruluş Kanunu ile de o zamana kadar Sağlık İşleri Genel Müdürlüğü bünyesindeki Sosyal Hastalıklar ile Savaş Şubesinde yürütülen sıtma savaşı Genel Müdürlük düzeyinde yürütülmeye başlamıştır (Resmi Gazete, 15 Şubat 1946; Tekeli ve İlkin, 2014). Buna göre Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekaleti, Umumi Hıfzısıhha Kanunu ve Sıtma Savaşı Kanunu hükümlerine dayanarak gerekli gördüğü yerlerde sıtma ile savaş başlatmıştır. İlgili Bakanlık; savaşın gerektirdiği yerlerde sabit ve gezici kurullarla laboratuvarlar, enstitü, hastane, yataklı ve yataksız dispanser, bakımevleri kurmaya, memur ve hizmetlilerin yetiştirilmesine ait kurslar açmaya ve sıtmalı bölgelerdeki halkın tedavi ve korunması için gerekli her türlü ilacı

parasız vermeye yetkili olmuştur. Yeni kanunla birlikte sıtma savaşı uygulanan alanların sayısı arttırılmıştır. 54 ili kısmen veya tamamen içine alan, 403 doktor ve 1.663 sağlık koruyucusu idaresinde her biri 20'şer yataklı ve tam kadrolu 12 geçici sıtma hastanesi kurularak sıtma savaşı hızlandırılmıştır. Sıtma savaşı yapılan yerlerde herkes savaş kurullarınca yapılacak genel muayenelere gelmek ve aile üyelerini getirip muayene ettirmekle mükellef kabul edilmiştir. Yeni savaş döneminde önceki yıllardan farklı olarak sivrisinek mücadelesinde mazot yerine DDT kullanılması gündeme gelmiştir. Sıtma ile Olağanüstü Savaş Yapılmasına Dair Kanun çıktığında sıtma savaş bölgelerinin sayısı 20, savaş kapsamına alınan köy sayısı 4.164 idi. Sıtma savaşındaki köy sayısı aşamalı olarak 16.934'e çıkarılmıştır. Bu köylerde sıtmalıların tedavi edilmesi yanında arazi düzenlemeleri, bataklık kurutma ve sivrisineklerle mücadele çalışmaları da yapılmıştır (Tuğluoğlu, 2008)

Sıtma Mücadelesinde Kullanılan İlaçlar

Sıtma mücadelesinde sıtma ilaçlarının özellikle de kinin tüketiminin önemli bir yeri vardır. Kinin tedavi edici ve koruyucu dozlarda kullanılmıştır. 1935 yılında Sıtma İlaçları İçin Kanun'un çıkarılmasıyla ilaç temin hakkı Kızılay'a verilmiştir (Resmi Gazete, 15 Haziran 1935; Tekeli ve İlkin, 2010; Tekeli ve İlkin, 2014). Kinin tedarik ve satışı hakkındaki yasanın işleyişindeki bazı aksaklıkları gidermek için 5 Haziran 1939'da Devlet Kinini Mütedavil Sermayesi Hakkında Kanun çıkarılmıştır. Bu kanunla Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekili'nin nezaret ve mesuliyetinde 300.000 liralık Devlet Kinini Mütedavil Sermayesi kurulmuştur (Resmi Gazete, 9 Haziran 1939). Yılda 8-10 ton kinin gereksinmesini karşılayan bu fonun yeterli olacağı düşünülmüştür. Ayrıca Ziraat

Bankası şubelerince dağıtılan devlet kinîninin halka daha kolay ulaşımını sağlamak için İnhisarlar Umum Müdürlüğü ve onun bayileri aracılığıyla dağıtılması düşünülmüş, hatta bayileri özendirmek için inhisar maddelerinden fazla olarak %10'luk miktarın bayiye verilmesi kararlaştırılmıştır (Tekeli ve İlkin, 2010).

Mazot ve kinîn darlıkları sıtma savaşını baltalamıştır. Savaşın dünya ticaretini kesintiye uğratması yüzünden sıtma tedavisinde kullanılan en önemli ilaç olan kinîn yeterli miktarda tedarik edilmemiştir. Kinîn ekim alanlarının yerini diğer gıda maddeleri özellikle de patatesin alması, savaş nedeniyle ithalatın durması bu ilacı çok değerli ve nadir bulunur hale getirmiştir. Bu yüzden kinîn tüketimi 1941 yılında 46.000 kg. iken 1942'de 12.120 kg.'ye; 1943'de 7.600 kg.'ye kadar düşmüştür. 1944 yılı için ise ancak 5.000 kg. kinîn ayrılabilmiştir. Kinîn ithalatının durması ve piyasadan kaybolması dolayısıyla fiyatı da ikiye katlanmıştır. Savaş öncesinde 29 Lira olan *kinîn* fiyatı Ekim 1940'da 61 Liraya çıkmıştır (Güneş, 2013; Metinsoy, 2007).

Savaş öncesinde reçetesiz temin edilen kinînin savaşın başlamasıyla eczanelerden reçeteyle satın alınması halkı zor duruma düşürmüştür. Hastaların ilacı eczanelerden parayla almalarının yanında reçete yazdırmak için muayene olmaları ek masraf çıkartmıştır. Bu nedenle halk tedbirini baştan almış, sinekten korunmak için geceleri cibinlikle yatmıştır (Güneş, 2013). 1942 yılında Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekaleti yayınladığı bildiride Kinîn ve diğer sıtma ilaçlarının ithalinde sıkıntı olması nedeniyle bu ilaçların tasarruflu kullanılması, zorunlu olmadıkça kimseye kinîn verilmemesi bildirilmiştir. Vekalet; su birikintilerinin ortadan kaldırılması, akıtılamayan suların mazotlanması, evlerin ve ahırların

kapı ve pencerelerine sineklik takılması, güneş batır batmaz kapı ve pencerelerin kapatılması, gerekmedikçe ışık yakılmaması, gece dışarıya çıkılmaması, dışarıya çıkmak zorunda bulunanların sivrisineklerden kendilerini korumaları, cibinlik altında uyumasını tedbir olarak belirlemiştir (BCA. 030.10.00.00., Yer No: 177.223.14/1-2 (Bknz Ek 4)).

Kinînin temininde yaşanan güçlükler üzerine 1940 yılında sıtma için üretilmiş sentetik bir madde olan atebrin kullanılmaya başlamıştır. Halka dağıtılan bu ilaç, deri rengini sararttığı için benimsenmemiştir. Doktor kökenli milletvekilleri ilaca kuşkuyla bakılmasına karşı çıkarak ilacın hem Almanya’da hem de ABD’de başarıyla kullanıldığını savunmuşlardır (Tekeli ve İlkin, 2014). 1944 yılında Meclis’teki konuşmasında kinînin darlığı başlayınca ilacın doktor reçetesiyle satılmaya başladığını belirten Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekili Hulusi Alataş, kinîni karaborsada satanlar hakkında Milli Korunma Kanunu hükümleri gereğince şiddetli ceza tayin eden hükümler uygulanacağını vurgulamış ve reçetesiz satılması kararlaştırılan atebrinin de kontrol altına alındığını ifade etmiştir (TBMM ZC, D. VII, C. 7). Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekaleti ilaç kullanımı konusunda valiliklere gönderdiği tamimde eczanelerin ihtiyacı karşılayacak kadar atebrin bulundurup reçete aramadan satacaklarını, eczanelerin müracaat eden her hastaya atebrin vermek zorunda olduklarını, eczanelerin ağızdan ilaç alamayanlara reçete karşılığında kinînin ampülü verileceği, satışların sağlık müfettişleri, sağlık müdürleri ve doktorlarca kontrol edileceği, kinînin ve atebrin bulundurmayan eczaneler hakkında takibat yapılacağı bildirilmiştir (Akşam, 30 Mart 1945; Akşam, 1 Nisan

1945; Cumhuriyet, 30 Mart 1945; Cumhuriyet, 2 Nisan 1945; Vatan, 30 Mart 1945).

Basında kinîn yerine atebrin tercih edilmesiyle ilgili uyarılar yer almıştır: (Cumhuriyet, 16 Nisan 1945; Cumhuriyet, 17 Nisan 1945; Cumhuriyet, 18 Nisan 1945; Cumhuriyet, 21 Nisan 1945; Cumhuriyet 1 Mayıs 1945) *“Atebrin alındığı vakit bazen deriye sarı renk verir, bunun hiçbir zararı yoktur. Birkaç gün içinde geçer“; “Sıtmanın en keskin ilacı atebrindir. Ağızdan ilaç alamayacak bitkin hastalarda şırınga ile kullanılacak ilaç varsa da zorlama olmadıkça sıtma ilacı mutlaka ağızdan alınmalı ve atebrin tercih edilmelidir. “; “Atebrinin hiçbir zararı yoktur, sıtmaya tutulmuş herkes bu ilaçtan lüzumu kadar ve usulünde olmak üzere korkusuzca kullanabilir. “; “Devlet sağlık müesseseleri, tabipler, sıtma ile savaş teşkilatı memurları sıtmalılara bedava atebrin verirler ve nasıl kullanılacağını tarif ederler.“; “5 ile 8 yaş arasındaki sıtmalı çocuklara bir hafta süreyle bir atebrin ikiye bölünerek yarısı öğle, yarısı akşam yemeğinden sonra verilir. “*

Sıtma ilaçları sınırlaması 1945’de kaldırılmış, eczaneler ve Kızılay talep edenlere atebrin vermiş, İnhisarlar İdaresi de atebrin dağıtımında kullanılmıştır.

Meclis’deki müzakerelerde sineklerden korunma konusunda milletvekilleri flit kullanımını gündeme getirmiş, Amerikalıların klorla papatyadan flit yaptıklarını anlatmışlardır. Gümrük ve İnhisarlar Vekili, ülkede yapılan flitin litresinin 37.5 kuruşa mâl olduğunu ifade etmiş, milletvekilleri ise 5-6 Lira vermelerine rağmen flit bulamadıklarını söylemişlerdir. Vekil büyük bir alanda sis oluşturarak haşeratın öldürülmesini de incelettirdiğini,

Almanların yeni bir ilaç bulduklarını, bu ilaçla badana edilmiş duvara konan sineklerin öldüğünü dile getirmiştir.

İkinci Dünya Savaşı sonrasında sıtmayla mücadelede sonuç alınabilmesinde en önemli etken DDT'nin yaygın olarak kullanılmaya başlanması olmuştur. DDT, 1945 yılında ithalat olanağı olmadığından, az miktarda da olsa İzmit Klor Alkali Fabrika'sında üretilmiştir. Hasan Ali Yücel bu tesisi açarken yaptığı konuşmada laboratuarda DDT üretilmesinden sonra Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı'nın görüşü alındığını ve Ekonomi Bakanlığı'nın üretime girmeyi bundan sonra kararlaştırdığını belirtmiştir. Mesleki ve Teknik Eğitim Müsteşarı Rüştü Uzel üretim için gerekli makine ve tesisatı okullarından sağlamış ve imalata geçilmiştir. 1946 yılında 2.375 kg üretilen DDT mazota karıştırılarak her eve yılda 3 kere püskürtülmüştür (Tekeli ve İlkin, 2014).

Sıtma Mücadelesinde Yaşanan Sorunlar

İkinci Dünya Savaşı döneminde Türkiye ekonomik zorluklarla beraber bulaşıcı hastalıklarla da savaşmak zorunda kalmıştır. Sıtmayla savaş sağlık teşkilatının kapasite sorunları ve mali sınırlılıklar nedeniyle başarılı olamamış, alınan kararlar ve tedbirler uygulamaya yansıtılamamıştır. 1930'lu yılların sonuna kadar sıtmalı nüfus oranında kaydedilen düşüş trendi savaş yıllarında tersine dönmüştür. Sıtma mücadelesi kapsamına alınmayan bölgelerde yaşayanlar Hükümetten kendi bölgelerinin de sıtmayla mücadele kapsamına alınmasını, mücadele kapsamındaki bölgelerde yaşayanlar ise daha etkili bir mücadele programı takip edilmesini talep etmişlerdir.

Sıtma mücadelesi için tahsis edilmiş teşkilatın iyi organize olamaması ve etkin biçimde çalışamaması sıtma mücadelesini aksatmış, halk arasında yakınmalara yol açmıştır. Sulak arazinin önemli bir yer kapladığı ve tarımsal açıdan oldukça önemli bir yer olan Adana'da bile sıtma ile başa çıkılamamıştır. *Yeni Adana Gazetesi*'nde Adana Sıtma Mücadele Teşkilatı'nın bölgedeki sıtma ve sivrisinek ile yeterince ilgilenmediği şikayetleri yer almış, sıtma mücadelesinde görev yapan teşkilatın başarısız olduğu vurgulanmış, alınan önlemlerin kağıt üzerinde kalmasından şikayet edilmiştir. Kinin miktarının ihtiyacı karşılamaması ve dağıtımında sorunlar yaşanması da bölgeden gelen başka bir şikayet konusu idi. 1943 Temmuz'unda Çukurova'da sıtma salgının yaşandığı, kinin dağıtımında sorunlarla karşılaştığı, halkın kinin dağıtımından ve dağıtan memurlardan şikayetçi olduğu belirtilmiştir (Metinsoy, 2007).

İstanbul'da 1943 yılı Eylül ayında büyük bir sivrisinek ve sıtma salgını patlak vermiştir. Ancak belediyenin sıtma salgınına kontrol altına almak için yeterli mali kaynakları yoktur (Vatan, 10 Eylül 1943). İstanbul milletvekilleri hazırladıkları raporda sıtma mücadelesi için gerekli mali kaynakların ve personelin mevcut olmadığını belirtmiş, İstanbul'un birçok bölgesinde sıtma mücadelesi verilememiştir. İstanbul milletvekili Ziya Karamursal'ın raporuna göre; İstanbul'da Terkos ve Kartal civarında yaygın olarak sıtma vakaları görülmesine rağmen hiçbir önlem alınmamıştır. Birçok semt ve köy sıtma mücadelesi kapsamının dışında bırakıldığı için İstanbul'da sıtma salgını önlenememiş ve 1944'de de devam etmiştir.

Sıtma mücadelesi yapılan yörelerde sıtma mücadele teşkilatının ihmalkârlıkları, plansız hareket edilmesi, personel ve donanım yetersizliği de mücadelenin etkisini azaltmıştır. Sıtmanın kontrol altına alınmasında en önemli basamaklardan birisi bataklıkların kurutulmasıydı. Fakat kurutulan bataklıklar kurutulmayanlar yanında çok az olduğu gibi 1930'lu yıllarda kurutulan bataklıklar savaş yıllarında bakımsız kaldığı için yeniden eski haline dönerek sivrisinek ve sıtma yuvası haline gelmiştir. Savaş yıllarında tahsisatsızlık nedeniyle çok sayıda bataklık kurutulamamıştır. Denizli milletvekillerinin seçim bölgesi raporlarında bataklıkların kurutulması talebi yer almış, Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekili 27 Şubat 1942 tarihli cevabında bataklıkların kurutulması için sıtma mücadelesi tahsisatından para ayrılmasının mümkün görülmediğini belirtmiştir (Metinsos, 2007).

Sıtma mücadelesinde görevlendirilecek uzman personel yokluğu en büyük sorunlardan biri olmuştur. Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekili Hulusi Alataş TBMM'de bir konuşmasında personel ve ekipman sıkıntısı olduğunu itiraf etmiştir. Sıtma mücadelesi için köylere gönderilen doktor ve sağlık memurları ayda 20-25 gün köyde gezinmek mecburiyetindeydiler. İhtiyaçlarını karşılayacak miktarda ücret verilemediği için fazla ücret vaat eden başka işlerde çalışmak için Vekaletteki görevlerinden istifa etmişlerdir. Köyleri gezmek için ulaşım aracı tedarikinin zorluğunu vurgulayan Vekil birçok defa yollarda kalındığını, yaya yolculuk yaptıklarını ifade etmiş, *“Külfeti fazla nimeti az olan bu işte çalışmaya heveskarlar kalmadı, kadro eksikliğini mecburi hizmetlilerle eksiltmeye çalışıyoruz”* demiştir (TBMM ZC, D. VII, C. 7).

CHP Kastamonu Milletvekili Abidin Binkaya, TBMM’de bir konuşmasında sıtma mücadelesinde görevlendirilecek sağlık memurlarına ihtiyaç duyulduğunu fakat yeterli sayıda sağlık memuru bulamadıklarını belirtmiştir (TBMM ZC, D. VI, C. 26). 1944 ve 1945 yıllarında savaş dolayısıyla sağlık memuru kurslarına devam edilememiş ve kurslar kapatılmıştır. Personel yetersizliğine örnek olarak Alanya’dan *Tan Gazetesi*’ne gelen şikayete göre 43.000 nüfuslu Alanya’nın %40’ı sıtmal olmasına rağmen kaymakam sıtma memurunu vergi ve zorunlu mahsul alımlarında eleman sıkıntısı çekildiğinden hububat tahriri için köylere göndermiş, sıtma mücadelesi yüz üstü kalmıştır.

Sıtma mücadelesi kapsamına alınan yerlerde bile sıtma savaşı etkisiz kalmış, personel ve donanım sağlanamadığı şikayetleri yapılmış, Anadolu’da birçok yer sıtma mücadelesi dışında bırakılmıştır. Bu nedenle Anadolu’da halkın istek ve şikayetleri arasında sıtmayla ilgili olanlar başlarda yer almıştır. Halkın sıtmadan ne kadar muzdarip olduğu, sıtma konusundaki istek ve şikayetlerini CHP’ye gelen dilekçelerde, milletvekili raporlarında ve CHP’nin yerel kongrelerinde kabul edilen dilek listelerinde görmek mümkündür. Erzurum milletvekillerinin seçim bölgeleri incelemelerinde köylüler sıtmanın salgın derecesinde yaygın olduğundan ve bir önlem alınmadığından şikayet etmiştir. Erzurum milletvekilleri hazırladıkları raporda bölgeye iki sağlık memuru tayin edilmesini istemişlerdir. Burdur milletvekilleri de 1942 tarihli seçim bölgesi raporlarında vilayet merkezi ve kaymakamlıklarda sıtmanın oldukça yaygın olduğunu ve sıtma mücadele faaliyetlerinin yayılması gerektiğini kaydetmişlerdir. Afyon milletvekilleri Mebrure Gönenç ve Haydar Çerçel ise 1942 yılı incelemelerinde

sıtmanın bölgedeki yıkıcı etkisini ve halkın sıtmadan şikayetçi olduğunu belirtmişlerdir. Tahsisatsızlık ve elemansızlık yüzünden Afyon vilayetinin sıtma mücadelesi altına alınmasına imkan olmadığını, kinîne şiddetle ihtiyaç duyulduğunu ve köylülerin sıtma memuru talep ettiklerini bildirmişlerdir. CHP'nin 6. Büyük Kurultay'ına sunulan Vilayet Kongreleri Dileklerinde çok sayıda il ve ilçenin sıtma tedbirlerden mahrum olduğunu, acilen sıtmayla mücadele kapsamına alınmayı talep ettiklerini görmek mümkündür. Vilayet kongreleri dileklerinin “*Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekaletiyle İlgili Dilekler*” başlığı altındaki listede en çok ifade edilen dilekler sıtma mücadele teşkilatı kurulması ve “*kinîn*” dağıtımıdır (Metinsoy, 2007).

18 Eylül 1941 tarihinde *Cumhuriyet Gazetesi*'nde Hükümetin sıtma mücadele faaliyetleri “*Şehirlerde, kasabalarda, teşkilat vücuda getiriyor, faaliyetini köylere kadar teşmile çalışıyor. Bataklıkları kurutturuyor, su birikintilerine mazot döktürüyor, vatandaşlara kinîn dağıttırıyor memleketimizde kansız, sarı benizli, dalağı şiş tek insan kalmasın diye*” cümleleriyle açıklanmıştır. Haberin devamında bazı bölgelerde sıtma ile mücadele işinin küçük sağlık memurlarının eline bırakılmış olması şikayetleri yer almış, kinîn dağıtımının da bu memurların elinde olduğu, raporlu hastalara bile kinîn vermekte tereddüt ettikleri, hastaların rahatsızlığının artmasına, tedavilerinin gecikmesine sebep oldukları belirtilmiş ve sıtma mücadelesini gevşetmeyelim dilekleri yer almıştır (Cumhuriyet, 18 Eylül 1941).

Belediyenin sıtma mücadelesine tahsisat kalmaması üzerine “*Lüks sayılacak işler yapılırken halkı hastalıkla yüz yüze bırakmak doğru mudur?*” denilerek sıtma salgını karşısında Belediye Sıhhat

Müdürlüğü'nün faaliyete geçmesi beklenirken tahsisat yetmediği bilgisi verilmiştir. Belediye Sıhhat Müdürlüğü tahsisat yokluğu karşısında halkın mücadeleye yardım etmesini istemiştir. Sarnıçlar, su küpleri, su çukurları, saksı ve konserve kutularındaki birikmiş sularda bile sivrisinek üreyeceği dikkate alınarak tedbir alınması gerektiği belirtilmiştir (Vatan, 20 Eylül 1943) (Bknz. Ek 5).

Ahmet Emin Yalman Yarının Türkiye'sine Seyahat adlı kitabında sıtma mücadelesinin çok etkili olmadığını yazmıştır. Yalman, sıtma mücadelesinin niteliği ve nüfusun artmasını hedefleyen nüfus siyaseti arasındaki uçurumla ilgili "*Nüfusumuzu çoğaltalım diyoruz. Acaba nüfusumuzun enerjisini yok eden, 18 milyon Türk'ün çoğunu için için söndüren sıtmaya karşı seferber halde miyiz?*" tespitlerinde bulunmuştur (Yalman, 1990):

Sıtma mücadelesinde basit önlemlerin bile alınmayışı şikayetlere sebep olmuştur. *Bakış Dergisi*'nde yazan Ahmet Alkan'a göre; mazot satışları kolaylaştırılmalı, kinin köy bakkallarına kadar gönderilmelidir. Vatandaş kinin ve enjeksiyon için sıtma mücadele merkezlerine gitmeye mecbur olmadan her sağlık merkezinde, her eczanede, her dispanserde sıtma tedavisi yapılabilmelidir. Hastanelerde sıtma hastalarına muayene sonrasında kinin verilmeli ve "*Sıtma mücadelesinde sağlık memurunun merhameti ve şefkatine*" gönderilmemelidir. Sıtma tedavisi konusunda köy öğretmeni ile sağlık memurları işbirliği yapmalı, sıtmalılar sadece mücadele merkezlerinde değil, evlerde bile muayene edilebilmelidir (Tuğluoğlu, 2008).

Sonuç

İnsanın çalışma kabiliyetini azaltması, doğum oranlarını düşürmesi ve çocuk ölümlerinin artmasında pay sahibi olan sıtma hastalığı ile ciddi bir mücadele verilmiştir. Cumhuriyetin ilk yıllarından beri sıtmayla mücadele sosyal, sağlık, nüfus ve ekonomi politikalarının temel ayaklarından biri olmuştur. 1926 yılında Sıtma Mücadele Kanunu çıkartılmış, 1930'lu yıllarda Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekaleti bütçesi içinde sıtmayla mücadele için ayrılan pay %20 gibi büyük bir orandır. Umumi Hıfzısıhha Kanunu'nun çıktığı 1930 yılında 10 bölgedeki 3.453 yerleşmede sıtmayla mücadele edilmiştir. 1930 ile 1935 arasında ülke nüfusunun %14'ü sıtma mücadelesi kapsamına alınabilmiştir. 1944 yılında 19 bölgede yapılan mücadelede 33 ilin 108 ilçesinin 4.614 köyünde yapılan sıtma mücadelesi nüfusun %19.7'sini kapsamıştır. Yapılan mücadeleler sonucunda resmi istatistiklere göre 1923'de yaklaşık %70-90 arasında olan sıtmalılı nüfus oranı 1940'de %11'e inmiştir. Savaş 1930'ların sonuna doğru görece azaltılmış olan sıtma hastalığına karşı alınan tedbirlerin aksamasına ve hastalığın yeniden yaygınlaşmasına sebep olmuştur. Sıtmalılı oranı özellikle 1942-1944 yılları arasında yeniden yükselerek %32'ye ulaşmıştır.

İkinci Dünya Savaşı yıllarında cephede savaşmayan Türk halkı savaş ekonomisinden kaynaklanan sorunlar kadar bulaşıcı hastalıklarla da savaşmak zorunda kalmıştır. Sıtma mücadelesi tarımsal açıdan verimli ve ülke ekonomisine katkıda bulunan kalabalık nüfuslu bölgelerde yoğunlaşmıştır. Sıtma mücadelesinde bataklıkların kurutulması ve çeltik alanlarının denetim altına alınması önemli bir yer tutmuştur. Sineklerin ürememesi için açık bırakılan kuyu ve sarnıçlar konusunda insanlar uyarılmış, çukurlara mazot dökülmüş, teftişler sonucunda kurallara uymayanlar

görüldüğü takdirde cezalandırılacakları bildirilmiştir. Sıhhat ve İctimai Muavenet Vekaleti sıtma mücadelesi kapsamında propaganda faaliyetlerine girişmiş, Avrupadan sinema makineleri ve filmler getirterek köylülere uzmanlar eşliğinde bulaşıcı hastalıklardan korunma yolları öğretilmiş, doktorlar köylerde konferanslar vermiştir. Ayrıca vekalet ülkenin çeşitli yerlerinde sıtma kursları açarak, sıtma mücadele teşkilatları kurarak halkı bilgilendirmeyi hedeflemiştir. Sıhhat ve İctimai Muavenet Vekilliği sıtma mücadele komisyonu ilaç ve diğer mücadele araçlarının güçlükle bulunduğu bir zamanda sıtma ile mücadelede korunma tedbirlerine daha önem vermiştir.

Sıtmayla savaş teşkilatının kapasite sorunları, mali sınırlılıklar nedeniyle tam olarak başarılı olamamış, alınan kararlar ve tedbirler istenildiği  l de uygulamaya yansıtılamamıştır. sıtma mücadelesi için tahsis edilmiş teşkilatın ietkin biçimde çalışamaması halk arasında yakınmalara yol açmıştır. Sıtma mücadelesi kapsamına alınmayan bölgelerde yaşayanlar hükümetten kendi bölgelerinin de sıtmayla mücadele kapsamına alınmasını, mücadele kapsamındaki bölgelerde yaşayanlar ise daha etkili bir mücadele programı takip edilmesini talep etmişlerdir.

KAYNAKÇA

Resmi ve Süreli Yayınlar

Akşam Gazetesi

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi

Cumhuriyet Gazetesi

Haber Gazetesi

Resmi Gazete

TBMM Zabıt Ceridesi

Ulus Gazetesi

Ülkü Dergisi

Vatan Gazetesi

İnceleme ve Araştırma Eserler

Güneş, G. (2013). İkinci Dünya Savaşı yıllarında Ankara’da günlük yaşam. Ankara: Alter Yayıncılık.

Korhan, T. (2014). İkinci Dünya Savaşı sırasında İzmir’in sıtma ile mücadelesi. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 7(31), 370-375.

Metinsoy, M. (2007). İkinci Dünya Savaşı’nda Türkiye savaşı ve gündelik yaşam. İstanbul: Homer Kitapevi.

Tekeli, İ. ve İlkin, S. (2010). Cumhuriyetin harcı köktenci modernitenin ekonomik politikasının gelişimi. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Tekeli, İ. ve İlkin, S. (2014). Savaşın içinden geleceğine yönelen İkinci Dünya Savaşı Türkiye'si, C. III, İstanbul: İletişim Yayınları.

Tuğluoğlu, F. (2008). Türkiye'de Sıtma Mücadelesi (1924-1950). Türkiye Parazitoloji Dergisi, 32(4), 351-359.

Yalman, A. E. (1990). Yarının Türkiye'sine seyahat. İstanbul: Cem Yayınları.

Sıtma mücadelesi

Sıhhiye vekâleti hastalığı önlemek için tedbir alıyor

Ankara, 18 (Vatan) — Mazot ve sairre azlığı bu sene de yurdumuzun muhtelif bölgelerinde sıtmaya yakalanmaların miktarını artırmıştır. Bu derdin önüne geçilip geçilemeyeceği hakkında alâkadarlar nezdinde yaptığımız tahkikata göre aldığımız malûmat şudur:

Sıtmaya bilhassa büyük şehirlerimizde fazla olarak tesadüf olunmaktadır. Ankara, İstanbul ve İzmirin Karşıyakasında mücadele şiddetlenmiştir. Ayrıca sıtma tahribatı faz-

la olan İskenderun ve Mersinde de sıtma mücadelesine azami hız verilmiştir.

Bundan başka Sıhhat Vekâleti sıvrisineği bol olan muntakalara cibinlik göndermeğe devam etmektedir. Son olarak Ereğli fabrikasından alınan 20 bin metrelik cibinlik bazı ihtiyacı olan yerlere dağıtılmağa başlanmıştır. Sıhhat Vekâleti bundan başka Gaziantep'te bir doğumevi açmağı kararlaştırmuş ve fiiliyata geçmiştir.

Ek 1: Vatan Gazetesi, 19 Ağustos 1943.

Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekaleti'nin sıtma hastalığını önlemek üzere aldığı tedbirler

Ek 2: Akşam Gazetesi, 9 Eylül 1943.
Sivrisineklerin yaygınlaşması hakkında bir karikatür

CUMHURİYET HALK PARTİSİ
GENEL SEKRETERLİĞİ
5/2515

25 Nisan 1945

Halkodan Başkandığına

Sıtma, cemiyetimizin korkunç bir düşmanıdır. Yank ki, yurdumuz bu düşmanla kaplı, yurddışlarımızın çoğu bunlarla mustarıptır. Sıtma, karış durulmazsa, bir milleti kökten sarıyarak kırıp geçirebilir.

Türk milletini, her tehlikeye karşı olduğu kadar, bu Afetin de esici kahrından kurtarmak, korumak bugünkü meşin esası dâvası olmuştur. 28.3.1945 tarihinde yürürlüğe giren Sıtma ile Olağanüstü Savaş hakkındaki Kanun, bu dâva uğrunda, Hükümetle halkın yapacağı işbirliğini, dayanışmayı tanıyan eden bir rehberdir.

Halkevleri ve Halkodalarımızın da bütün imkân ve vasıtaları ile bu savaşa katılarak hükümetle birlikte, millet hizmetini emrinde bulunmaları bir vazifedir. Daha açık deyimle, sıtmayı yoketmek ve sağlığından emni bir millet yaratmak için Hükümetle halkın birlikte hareket etmeleri, safere ulaşmanın tek yoludur. Bu yolda Halkevlerimizle Halkodalarımızın yüksek bir ruh ve anlayışla çalışacaklarından emni bulunuyoruz.

Güven duygularına sunar, güdelerininizi üperim.

C. H. P. Genel Sekreteri A.
Kurtuluş Milletvekili
N. KANSU

NOT : Halkevi ve Halkodan Başkanlıklarına yazınız, bilgi edilmek üzere C. H. P. D. İdare Kurulu Başkanlıklarına gönderilmektedir.

Aşağıdaki

490	01			5	26	11

Ek 3: BCA. 490.01.5, Yer No: 26.11.2

Sıtma mücadelesine Halkevleri ve Halkodalarının katılımı

T. C.
SAHAT ve İÇTİMAİ
MUAVENET VEKÂLETİ

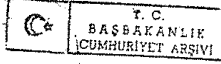
Hıfzıssıhha İşleri Dairesi
Reisliği

Genel No: 117

Özel No: 5134

İşığı:

1

Yüksek Başvekkâlete

ÖZ: Sümerbanka bağlı bez fabrikalarının bu günkü sıtma durumu H.

Bergilik: 17/3/1942 tarih ve 4/2283 sayılı yüksek derkenarlarına :

Sümerbanka bağlı Kayseri, Kazilli ve Ereğli fabrikalarına civar bataklıkların fabrika ameleğinin muhtarı bulundugu, bunların kurutulmasına da gımdilik imkân görülememiği ve memleketimizde kinin stokunun çok az olması dolayısıyla mevcutlarının ihtiyatla sarfedilmesi lâzım geldiği cihetle fabrikaların müstahsil personelleri üzerinde sıtmanın 1942 yılında fena tesirler yapacağına ve bu bakımdan yapılacak muameleye dair İktisat Vekâletinden Yüksek Makamlarına sunulan Vekillikimize havale buyrulan 17/3/1942 tarih ve 14/1626 İşletme Müdürlüğü sayılı tezkere mütalâe olunmuş ve aynen geri sunulmuştur.

Kayseri ve Kazilli bez fabrikalarına civar bataklıklar Vekâletimiz tarafından ötedenberi ve müteaddit defalar tetkik ettirilmiş ve vâsi bataklıkların teşkilâtımızca, mahallî küçük emeklerle ıslahına imkân olmadığı anlaşılarak gerek fabrika amelesinin ve aileleri efradının gerekse halkın sağlıkları bakımından biran evvel ıslah için bu işlerin ön plana alınması lüzumu Hafia Vekâletinden rica edilmiş ve ıslahı mümkün görülenlerin de fabrikalar idaresince ıslah olunması lüzumunun temin buyrulması İktisat Vekâletine arz edilerek alâkalı valiliklere de tebliğ olunmuştu.

Yüksek Makamlarına sunulan 16/12/1941 tarih ve 19428 sayılı tezkaremizde tafsilen arzolunduğu üzere Kazilli kazasında bulunan büyük bataklıklar ıslah olunmadıkça, sıtma bakımından alınan tedbirler, yapılacak ufak tefek ıslahat ve yapılan sürfe mücadelesi ve tevzi olunan kininle için kat'î surette hallolunamayacağı ve bu basit tedbirlerle yalnız intanın tahriif edilebileceği kanaati hasıl olduğu cihetle teknik ve malî bakımdan Vekâletimiz için yapılmasına imkân bulunmayan ve bu gün için kurutulması da zorurî olan mezkûr bataklıkların yakın bir zamanda ele alınması için yüksek tedbirleri rica olunmuştu. Yapılan müteaddit teşebbüslere rağmen henüz hiç bir bataklığın ıslahına el konulmamıştır. Kinin meselesi ise; halihazır dünya vaziyeti dolayısıyla kinin ve diğer sentetik sıtma ilâğlarının memlekete idhali fevklâde müşkül bir safhaya girmiş ve memleket dahilindeki kinin stokunun miktarı da büyük bir itina ve tasarrufla istihlâk edilmesi ihtiyatları bir durumda bulunmuş olmasından

3

030 10 17 223 14

Yasılacak karşılık geldiği günün tarih ve numarasının yazılması lazımdır.

kinin ve sıtma ilâçlarında mümkün olan iktisadın yapılması gerektiği ve Vekâletimizde teğekkül eden hususî bir komisyonun ve Yüksek Sıhhat şûrasının kararlarıyla sıtma tedavi müddetinin beş güne indirildiği, üzerinde sıtma paraziti bulunanlarla tipik sıtma nöbeti geçirenlere, Herpes, Solgunluk, Dalak büyümesi, anemi ve umumî zafiyet gibi sıtma ârâzından bir kaçının veya hepsinin bir arada mevcut olup da sıtmalı olduğuna kanaat hasil edilenlerin tedavi altına alınmaları, şimdilik hiç bir yerde korunma kinini verilmemesi, sıtma tedavisinde hastalarda fennî usûliler dahilinde Atebrin ve Plâzmokin gibi sentetik sıtma ilâçlarının tercihi olunması ve zaruret olmadıkça hastalara kinin verilmemesi lüzumu bilumum teşkilâtımıza tebliğ olunmuş ve keyfiyetten Millî Müdafaa, Ziraat, İktisat ve Nafia Vekâletleri de haberdar edilmiştir.

Yüksek Makamlarınca da malûm olduğu üzere miktarı yurdun bir senelik ihtiyacını bile karşılayamayacak olan kinin mevcudunun eskisi gibi bol bol sarfına imkân kalmadığından vakfî kinin verme usûlü kaldırılmış ve ancak hakikî sıtmadan muhtarip hastaların tedavisinde kinin kullanılması ve tedavi müddetinin kâhillerde her gün birer gram çocuklarda yaşlara tekabül eden dozlarda kinin verilme suretiyle beş güne indirilmesi zarureti hasil olmuştur.

Bu günün şartları dahilinde bütün kuvvetlerimizi küçük say mükellefiyetiyle bertaraf edilmesi mümkün olan hususlara teksif ederek sivrisineklerin üremesine yarayan küçük su birikintilerini ortadan kaldırmak, akıtılması kabil olmayan suları mümkün oldukça Mazotlamak, sivrisineklerin girmesine mani olmak için evlerin, ahırların kapı ve pencerelerine, bacalarına ince tel kafes (ince tel bulunmadığı takdirde ince dokumalı tülhant) takmak, güneş batır batmaz kapı ve pencereleri kapamak ve lüzum görülmedikçe ışık yakmamak, lüzum görülmedikçe geceleri sokağa, bahçeye ve balkona çıkmamak, geceleri sokağa çıkmak mecburiyetinde bulunanlar ellerine eldiven, ayaklarına kalın çorap, boyunlarına atkı ve yüzlerine baş örtüsü gibi şeyler örtterek kendilerini korumak, geceleri ev dışında, bahçe ve bostanlarda, harman yerlerinde yatmamak ve uyumamak, geceleri cibnlik altında uyumak, hiç olmazsa baş cibnliği kullanmak tedbirleri yegâne çaredir.

Keyfiyeti saygılarımla Yüksek katınıza arz ederim.

Sıhhat ve İhtimaf Muavenet

Vekili

Dr. Alataş 2

8. K. D. H.

arz edildi.

hiç 28.4.1942

030 10 17 223 14

8.4.1942 2058

Ek 4: BCA. 030.10.00.00., Yer No: 177.223.14/1-2

Kinin azlığı ve sıtmadan korunma yöntemleri hakkında

Belediyenin sıtma mücadelesi için tahsisatı kalmamış

Belediye saħhat müdürlüğü, bu tahsisat yoluğı kapsamında halkın da münadeyle yardım etmesini istemektedir. Sarnıçlar, su küpleri, bulağık suyu kukurları, hattâ sakı ve konserve kutularındaki bitirilmiş sularda bile şivrisinekle üreyeceliği nazarı dik-kate alınarak buna göre tedbir itti-hoz edilmesi lazım geldiğı belirtilmek tedir.

Ek 5: Vatan Gazetesi, 20 Eylül 1943.

Belediyenin sıtma mücadelesi için tahsisatı kalmaması üzerine bir eleştiri

BÖLÜM II

Kafkas Cephesinde 33. Tümen'in Seferberlik Öncesi ve Sonrasındaki Faaliyetleri¹

Ferhat ACAR²

Giriş

33. Tümen Kafkas Cephesi'nde III. Ordu'ya bağlı XI. Kolordu'nun emrinde ve Galip Paşa komutasında hareket icrasında bulunan bir askeri güçtür. Bağlı bulunduğu 3. Ordunun Komutanı Hasan İzzet Paşa, Kurmay Subayı ise Alman Albay Guze idi. XI. Kolordu'nun (18., 33. ve 34. Tümenler) barıştaki bölgesi Malatya-Harput-Van'dı. Kolordu'nun durumu çok kötüydü. İyi yollardan uzakta yer alıyordu. Elbise ve teçhizatı eksikti. İkmal erleri ve bölge halkının bir bölümü davete iştirak etmiyorlardı. Hükümetin otoritesi bölgenin dağlık yerlerine nüfuz edemiyordu.(Guze, 2007: 7)

---

¹ Çalışma yazarın yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

² Dr. Öğr. Üyesi; Kafkas Üniversitesi Sarıkamış Meslek Yüksekokulu Mülkiye Koruma ve Güvenlik Bölümü. acarf3333@gmail.com ORCID:0000-0001-8067-6382

Seferberlik öncesinde 99. Alay'ın Kumandanlık görevi Yarbay Derviş Bey'e verilmişti. 3 Ağustos 1914 tarihinde 33. Fırka Kumandanı Miralay İbrahim Bey'in emri ile Yarbay Derviş Bey görevden alınıp Başkale'de bulunan 3. Tabur'un başına geçirilmiştir. Derviş Beyden boşalan 99. Alayın başına Yarbay Bekir Sıdkı Bey geçirilmiştir.(ATASE, Kol. BDH, Kls. 6-4365, Dos. H-1, Fih. 1-3). 99. Alaya bağlı 1. Tabur Saray'ın Kuzeydoğusunda, 2. Taburu Van'ın Kuzeyinde, 3. Taburu ise Başkale'nin Kuzeydoğusunda yer almaktaydı. 33. Sahra Topçu Alayı Van'ın güneydoğusu Hoşab'ın Güneybatısında yer almaktaydı. 52. Alay, 99. Alay'ın 2. Taburunun Doğusunda yer almaktaydı. Cebel topları ise Van'ın Güneyinde, Çatak'ın kuzeyinde yer almaktaydı.(ATASE, Kol. BDH, Kls. 4365, Dos. H-3, Fih. 1-1)

3. Ordu Komutanlığı tarafından düzenlenen savaş harekât plânına göre öncelikle Sarıkamış ve Kars bölgelerinde bulunan Rus birliklerine saldırılacaktı. Plan çerçevesinde birliklerin konuşlanacağı yerler belirlenmişti. Bu birliklerden 33. Tümen'in Tokat'ta konuşlandırılması kararlaştırılmıştı.(Yarbay Selahattin 2006 :36)

33. Tümen birliklerinin dağılım alanlarına bakıldığında Van ve çevresinde kümelenedikleri görülmektedir. XIX. yüzyılın başında bu bölgede (özellikle Van ve Bitlis'te) Ermeni nüfusunun hat safhada olduğu görülmüştür. Rusya, Ermenileri kendi yanına çekerek Osmanlı Devleti üzerindeki nüfuzlarını kendi lehlerine kullanmaya çalışmıştır. Osmanlı Devleti'nin 1877-1878 Harbini kaybetmesi, Rus Ordularının İstanbul önlerine kadar gelmeleri, Ermenilere cesaret ve fırsat vermiştir. Ruslar, Doğu Anadolu bölgesinde ele geçirdikleri Türk topraklarında Ermenilere

bağımsızlık vereceğini ilân etmiştir. Bu durum karşısında Osmanlı Devleti içerisinde 600 yıl boyunca azınlık statüsünde uyumlu bir biçimde yaşayan ve Millet-i Sadıka olarak anılan Ermenilerin isyan girişimleri an meselesiydi. Rusya'nın desteğini alan Ermeniler, Türk hakimiyetinden kurtuluşlarının ancak muhtar bir Ermenistan teşkil etmeleri ve Ermenistan'ın kurtuluşunun ancak Rusya hakimiyetinde mümkün olabileceğini düşünmüşler ve bu doğrultuda hareket etmişlerdir. Rusya'nın asıl politikası ise Ermenileri kullanarak Doğu Anadolu'yu ilhak etmektir. I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin birçok cephede savaşması üzerine Ermeniler bu durumdan yararlanmak isteyip faaliyete başlamıştır. Bunun üzerine Osmanlı Orduları Kafkas Cephesinde Ruslar ve Ermenilerle savaşmak zorunda kalmıştır. Bu savaşlarda 33. Tümen Ermeni ve Rus birliklerine karşı başarılı muharebeler yapmış ve genellikle Ordunun istihbarat işlerini üzerine almıştır.

Ruslar General Prejevalski komutasında bulunan 1. Piaston Tugayını yürüyüşle Kağızman'dan ve Başköy üzerinden Türk birliklerinin sağ kanadına taarruz etmek üzere Aras nehrinin sağ kıyısına göndermişti. Adı geçen bu tugay 5 ve 6 Kasım günlerinde Türk ordusuna ait 33. Tümeni bozguna uğratmıştı.(General Nikolski 1990 :4)

1.Otuz Üçüncü Tümen Komuta Kadrosu

11. Kolordunun (18. 33. ve 34. Tümenler) barıştaki bölgesi Malatya - Harput - Van'dı. Savaş başladığı sırada 33. Tümen Van Bölgesinde bulunmaktaydı. Bu sırada 33. Tümenin askeri birlikleri aşağıdaki şekilde idi:

- 1) 33. Sahra Topçu Alayı-Van'da
- 2) 97. Alay

- 3) 98. Alay-Van'da
- 4) 99. Alay
- 1.Tabur-Saray'da
- 2.Tabur-Van'da
- 3.Tabur-Başkale'de
- 5) Makineli Bölük
- 6) 52. Alay
- 7) Erzak Kolu
- 8) Seyyar Hastane (ATASE Kls. 6-4375, Dos. H-2, Fih. 1-6a)

20. Süvari alayı, 2. Süvari bölüğü, 11. İstihkam taburu, 2. İstihkam bölüğü, 33. Sıhhiye bölüğü de 33. Tümenin idaresindeydi.(İlter 2007: 19)

33. Tümen Kumandanı: Miralay İbrahim Bey-Binbaşı Aziz Samih Bey, 99. Alay Kumandanı: Yarbay Derviş Bey-Yarbay Bekir Sıdkı Bey, Sahra Topçu Taburu: Binbaşı Bekir Sıdkı Efendi-Binbaşı Nuri Efendi, 97. Alay Kumandanları: Yarbay Bekir Sıdkı-Yüzbaşı Ali Tevfik, Süvari Bölüğü Kumandanı: Yüzbaşı Mehmet Ali, Tümen Kumandan Vekilleri: Kaymakam Bekir Sıdkı-Süleyman Bey, Keşif Kolu Kumandanları: Teğmen Abdurrahman-Üsteğmen Kasım Bey, Sansür Memuru: Teğmen Vanlı İzzet Efendi

2.Savaş Öncesi Otuz Üçüncü Tümen'in Almış Olduğu Önlemler

Savaş haline geçilmeden önce yani 3 Ağustos 1914 tarihinde 33. Fırka Kumandanı Miralay İbrahim Bey Van Toprakkale Ordugahında bulunan birliklere telgraf çekip, alınması gereken önlemleri belirtmiştir. Bu önlemlere bakılacak olunursa;

1-Savaş haine geçildiğinden tüm subay ve memurların askeri birliklerinin başından katiyen ayrılmamaları, gece ve gündüz askeri birliklerinin başında bulunmaları gerekmektedir.

2-Her askeri birlik hemen tüm eksikliklerini tamamlamaları gerekmektedir.

3-Eksiklikleri bulunan askeri birliklerin hemen eksikliklerini fırkaya bildirmeleri gerekmektedir.(ATASE, Kol. BDH, Kls. 6-4365, Dos. H-1, Fih. 1-2)

Fırka idaresi ihtiyaç duyulan hayvanlar, eşyalar, gereken erzakları miktarını pusulalara yazıp fırkaya takdim etmişlerdi. Gelen listelerdeki istekler hemen gönderilmiyordu. Fırka hızlı ir şekilde bunları araştırıyor ve en çok ihtiyaç duyulan malzemelerin gönderilmesi hususunda aynı gün kolorduya hemen telgraf çekiyordu. (ATASE, Kol. BDH, Kls. 6-4365, Dos. H-1, Fih. 1-2) Çekilen telgraflar, seferberliğe ait evrak ve mektupların birçoğu sansüre tabi tutulduğundan dolayı, sansür işiyle ilgilenmek üzere Fransızcaya oldukça hakim olan Teğmen Vanlı İzzet Efendinin tayini yapıldı.(ATASE, Kol. BDH, Kls. 6-4365, Dos. H-1, Fih. 1-2)

3.Otuz Üçüncü Tümen'in Seferberlik İlanı

33. Tümen tarafından yukarıda alınan önlemlerden sonra fırka kimseye danışmadan ve bilgi vermeden 3 Ağustos 1914 tarihinde saat 12:00'de sansür hakkında emirler vermiştir. Saat 12:30'da ise aşağıda yer alan maddeleri tezkire ile vilayete bildirmişlerdir. Bu maddelere bakıldığında;

1-Fırka seferberliğini ilan etmiştir. 2-Vilayet dahilindeki hayvanlar ve arabalar gibi nakliye araçlarının dışarıya

çıkarılmamasının önemine değinilmişti.(ATASE, Kol. BDH, Kls. 6-4365, Dos. H-1, Fih. 1-2)

Seferberlikte alınan ilk tedbirlerden biri Rus ve İran sınırları keşif ve emniyet bakımından bölgelere ayrılarak her bölgeye ayrı komutanlar ve kuvvetler verilmiştir. Türk-İran Sınırı 33. Tümen Komutanlığı emrinde olarak beş bölgeye ayrılmıştı. Birinci bölge, Tendürek dağı ile Aladağ arası idi. Bu bölgeye Sint (Umuttepe) Sınır Taburu ve Erciş Jandarma Taburu verilmiş, Erciş Jandarma Taburu sonradan Bargiri'ye alınmıştır. Ayrıca bölgede 28. Süvari Alayı'ndan iki süvari bölüğü vardı. İkinci bölge, Aladağ'dan Koçi Dağına kadar (dahil) olan bölgedir. Bölgeye İkiz ve Saray Sınır Taburları verilmişti. Ayrıca bölgede Van Jandarma Taburu ile 28. İhtiyat Süvari Alayı'ndan iki bölük vardı. Van Jandarma Taburu sonradan Erçek'e nakledilmiştir. Üçüncü bölge, Koçi Dağından Mor Dağına kadar olan bölgedir. Bölgede Zapbaşı (Dir), Halkova Sınır Taburları ile Başkale Jandarma Taburu vardı. Dördüncü bölge, Bacirge bölgesidir. Kuvveti Bacirge Sınır Taburu'dur. Beşinci bölge, Şemdinli bölgesidir. Kuvveti Şemdinli Sınır Taburu'dur. İran sınırında bölgelerin özelliği nedeniyle, kuvvet değişiklikleri ve çekilme doğrultularının yeniden düzenlenmesi için 33. Tümen komutanına gerekli yetki verilmişti.(Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 1993 :85)

4.Otuz Üçüncü Tümen'in Seferberlik İlanından Sonra Yaptığı Uygulamalar

33. Tümen seferberlik ilanından sonra ilk iş olarak Şu'abat'daki Askere Alma Şubelerini (Van, Başkale, Gever, Bitlis, Siirt, Mardin, Midyat Kasabası) telgraflarla bilgilendirmek olmuştur. Şu'abat'daki vilayetlerin ve buradaki memurların askere

alma subaylarına her türlü yardımın yapılması ve kimsenin tembelliğine yer verilmemesi, seferberliğe ve şahsa bağlı işlerin ayrılmış olduğu kendilerine bildirilmiştir.(ATASE, Kol. BDH, Kls. 6-4365, Dos. H-1, Fih. 1-3)

Kolordu Kumandan Vekili Hakkı Bey Van'da bulunan fırkalara, derhal izinli rütbeli ve rütbesiz askerlerin askeri birliklerine katılmaları gerektiğini bildirmiştir. Ayrıca başka kolordularda olan askerlerinde birliklerine katılmalarını sağlamalarını istemiştir.(ATASE, Kol. BDH, Kls. 6-4365, Dos. H-1, Fih. 1-3)

33. Fırka Kumandanı Miralay İbrahim, 99. Alay Kumandanı Yarbay Derviş Bey'i Başkale'ye göndererek yerine Yarbay Bekir Sıdkı Bey'i 99. Alay Kumandanı olarak görevlendirmiştir ve 99. Alay'ın seferdeki planını kendisine bildirmiştir. Bu plan şöyledir;

1-Gever, Başkale şubelerinden Van'a sevki emir edilen askerlerin ve araçların nakliyesinden 99. Alayın 1. ve 3. Taburları görevlendirilmiştir. Bu iki tabur Başkale'den seferber edilecektir.

2-Taburlar üçer bölük üzerinden seferber edilmelidir.

3-Her taburda bulunması gereken askeri düzen ve miktar seferi kadrolar projesinde yer almaktadır.

4-Saray'a gidecek olan askerleri doğruca Başkale'den sevk edeceksiniz.

5-Bu şubeden gelecek olan askerlerin ve hayvanların fazlası Van'da bulunan 2. Tabur'a sevkleri yapılması gerekmektedir.

6- Her üç taburdan verilen askerlerin ve hayvanların miktarları şifre olarak her gün bildirilmesi gerekmektedir. (ATASE, Kol. BDH, Kls. 6-4365, Dos. H-1, Fih. 1-3)

Şemdiran ve Gever’de, Barzan askeri hareketi başlamıştı. Bu hareketin bastırılması için 97. Alayın taburlarından 150 kişilik bir bölük oluşturulup bu hareketle görevlendirilmişti. 3 Ağustos 1914 tarihinde Barzan hareketinden dönen 150 kişilik bölük 99. Alay Kumandalığına dahil edilmiştir. Bu haber telgrafla Şemdiran ve Gever’de bulunan Nizamiye Bölük Kumandanlıklarına bildirilmiştir.(ATASE, Kol. BDH, Kls. 6-4365, Dos. H-1, Fih. 1-3)

On seneden fazladır askeri eğitim görevinde bulunan yedek erler ve süvari yedek erleri, askeri birliklerin seferber olması için kendilerine ihtiyaç duyulmuş Miralay İbrahim Bey’in 3 Ağustos 1914 tarihli emriyle askeri birliklere dahil olunmaları istenmiştir. (ATASE, Kol. BDH, Kls. 6-4365, Dos. H-1, Fih. 1-3)

Kerkük Mutasarrıflığında bulunan Abdulkadir Bey Van havalisinde bulunan aşiretler arasında tanınmış ve hepsinin sevgisini kazanmış aktif bir kişiydi. Fırka Kumandanı İbrahim Bey bu durumdan yararlanmak istemekteydi. Abdulkadir Beye silah altına alınacak ihtiyat fırkasında ve 33. Fırka’da görev vermek amacıyla yola çıkılması emredilmiştir.(ATASE, Kol. BDH, Kls. 6-4375, Dos. H-1, Fih. 1-7)

Yapılan bir başka uygulama ise askerin oruç durumu konusunda olmuştur. Seferberlikte olduğu için askerlere eğitim yapılmaktaydı ve yapılan eğitimlerden dolayı askerin bedeni yorulmakta idi. Askerler 8 saate yakın talim yapıp derse girmektedirler. Bu eğitimlerin çok zorlu ve havasında sıcak

olduğunu hesaba katan Fırka Kumandanı İbrahim Bey Van'daki askeri birliklere telgraflar çekerek askerlerin seferi olarak görülmesi gerektiği bildirilmiştir.(ATASE, Kol. BDH, Kls. 6-4375, Dos. H-1, Fih. 1-7)

5.Otuz Üçüncü Tümen Askeri Eksiklikleri Nasıl Temin Edilirdi

Osmanlı Devleti birçok cephede savaştığından dolayı, askeri teçhizat ve malzeme ihtiyacı hat safhadaydı. Her cepheye Kolordu tarafından malzemeler gönderilmekteydi. Kolordunun malzemeleri gönderememesi yada malzemelerin istenen cephelere veya askeri birliklere ulaşamaması durumunda askeri birlikler kendi çabalarıyla bu eksiklikleri tamamlamak için girişimlerde bulunmuşlardır.

33. Tümen askeri eksikliklerini listeler halinde belirleyip kolorduya sunmuştu. Kolordu bu eksiklikler içinde en önemli olanları gönderme çalışmalarına başlamıştı. Bunun üzerine 33. Tümen diğer askeri eksiklikler ve gerekli hayvanları Askere Alma Şu'abat'ından (Van ve Aşağı Vilayetler) karşılama yoluna gitmiştir. (ATASE, Kol. BDH, Kls. 6-4375, Dos. H-1, Fih. 1-4)

33. Fırka Kumandanı Miralay İbrahim Bey 3 Ağustos 1914 tarihinde Kolordudan bazı isteklerde bulunmuş, Kolordu bu isteklere olumlu cevap vermiştir. Bu isteklere bakılacak olursa;

Fırka askerlerine verilmek üzere sınır bölüklerindeki küçük çaplı mavzerlerin büyük çaplı mavzerlerle hemen değiştirilmesi, 98. Alay'a ait olup Van Kalesinde terk edilmiş olan küçük çaplı mavzerlerin fırkaya teslim edilmesi ve 98. Alay'ın 3. Taburunun seferberliğini El-aziz'den değil de Van'dan yapılması istenmiş ve Kolordu tarafından kabul edilmiştir. (ATASE, Kol. BDH, Kls. 6-4375, Dos. H-1, Fih. 1-4)

33. Fırka'nın Şu'abat Askere Alma Şubelerinden isteklerine bakılınca, bunların içinde genellikle binek ve malzemeleri taşımak amacıyla hayvanlar istenmiştir. Bu istekler aşağıdaki gibidir;

1. Askeri eğitimden 10 yılını tamamlamış olan eğitimci Van'a gelmelidirler.
2. Şu'abat'taki bütün topçu, mitralyöz, sıhhiye askerleri Van'a sevk edilmelidir.
3. Süvariler ileriki bir emre kadar bulundukları vilayetlerde kalmalıdır.
4. Vilayetlerden istenen hayvanlar (semerleri ve her türlü teçhizatı dahil) şu şekildedir; Bitlis Şubesi 367, Van Erciş Bölüğü 50, Siirt Şubesi 140, Van Gevaş Nahiyesi 25, Mardin Şubesi 150, Van Mulhakatı 65, Midyat Şubesi 220 Başkale Şubesi 170, Gever Şubesi 253 (ATASE, Kol. BDH, Kls. 6-4375, Dos. H-1, Fih. 1-4)

Şubelerden istenen bu hayvanların genellikle malzeme taşımak amacıyla istendiği bilinmektedir, binek olarak istenen hayvanlar ise şu şekildedir:

Bitlis Şubesi 15, Siirt Şubesi 20, Van Şubesi 69, Başkale Şubesi 5, Gever Şubesi 5 adettir. Ayrıca Van, Bitlis, Siirt Şubeleri bu isteklere ek olarak 10 koşum hayvanı ile 3 çift atlı araba da vereceklerdir. (ATASE, Kol. BDH, Kls. 6-4375, Dos. H-1, Fih. 1-4)

Bu istekler seferberliğin ikinci günü akşamından itibaren 10 yılını tamamlamış askerlerden kaç kişinin merkezde toplandığı ve kaç kişinin her gün Van'a yöneldiği ve yola çıkarıldığı, aynı

zamanda o gün sevk edilen hayvanların miktarının ne olduğu şifre olarak günlük 33. Tümene bildirilmekteydi.

10 yılını tamamlamış olan askeri eğitimcilerin derhal istenme nedenlerinin başında bu askerlerin Nizamiye'ye verilmesi gösterilmektedir. Bu askerlerin dışında hiçbir asker Nizamiye'ye verilmiyordu. Nizamiye'ye verilen bu askerler ve diğer erlerden ihmal ve tembellikleri görülenler 33. Fırka Kumandanı Miralay İbrahim Bey tarafından ağır biçimde cezalandırılmıştır. (ATASE, Kol. BDH, Kls. 6-4375, Dos. H-1, Fih. 1-4)

6.Otuz Üçüncü Tümen'e Bağlı Jandarma Alaylarına Seferberlik İçin Verilen Görevler

Jandarma alayları kendi şahsi emirlerine bakıp seferber olma görevini üstüne almıştır. Seferberlik emri alınır alınmaz Jandarma alayları kolordu emrine alınmış ve Kolordu emrine alınan Jandarma alayları özellikle Van Jandarma Alayları üç seyyar Jandarma Taburunu oluşturacak ve hudut bölükleri tabur halinin oluşturulmasını sağlayacaktır. (ATASE, Kol. BDH, Kls. 6-4375, Dos. H-1, Fih. 1-4)

Jandarmaya Alaylarına verilen askerlerin giyindirilmesi işlemi Jandarma Alaylarına ait olmasına rağmen Kolordu tarafından daha önce depolanmış olan elbiselerden bu askerlere verilmiştir. Sevk edilecek olan askerlere birer yağmurluk, ekmek ve cephanesi da verilmiştir. Jandarma alayları ve taburları büyük çaplı mavzer silahlarıyla silahlandırılıp eksik olan silahları müracaat taktirinde fırka mıntikasındaki depolardan kararname ile silah ve cephanesi tedarik edilmiştir. (ATASE, Kol. BDH, Kls. 6-4375, Dos. H-1, Fih. 1-4)

Hudut Taburlarıyla Van Seyyar Jandarma Alayları'nın geçimi 33. Fırka tarafından temin edilmiştir. Bitlis Jandarma Alayı'da eğer Fırka Mıntıkasına geçerse onunda geçimi fırkaya ait olacaktır.

Hudut Taburlarıyla, hududa sevki gerçekleşmiş olan Seyyar Jandarma Alaylarının asıl görevleri, hududun savaş sonuna kadar korunması olmuştur. (ATASE, Kol. BDH, Kls. 6-4375, Dos. H-1, Fih. 1-4)

7.Otuz Üçüncü Tümen'in Terk Edilen Silahlar ve Cephane Konusundaki İstekleri

4 Ağustos 1914 tarihinde 33. Tümen, Sahra Bataryaları askeri birlikleri tarafından daha önce Trabzon'da terk edilmiş olan cephane ve mühimmatın bir saat bile geciktirilmeyerek kendilerine süratli bir şekilde sevk ve nakliyesini kolordudan istenmiştir. (ATASE, Kol. BDH, Kls. 6-4375, Dos. H-1, Fih. 1-4) Ama Kolorduya gönderilmiş olan telgraf 14 günlük bir gecikmeyle yerine ulaşmıştır.

33. Tümen'in Trabzon'da bulunan cephaneyi istemesinin asıl nedeni kendine bağlı 1. Taburdan kaynaklanmaktaydı. Çünkü 1. Tabur Van'a geldiğinde silah ve mermi getirmeyerek Van'da bulunan tümene dahil olmuştu. Bu taburun eksiklikleri Trabzon da terk edilmiş olan cephane ve silahlardan karşılanmak istenmiştir. Bu isteğin daha öncede fırka tarafından yapıldığı bildirilmiş olup, tekrar paranın olmayışının bildirilip silahların gönderilmediği görülmektedir. (ATASE, Kol. BDH, Kls. 6-4375, Dos. H-1, Fih. 1-5)

Aynı zamanda Mardin deposunda bulunan 470 adet eski süvari kılıçları da askeri birlikler için istenmiştir. Bunun için çekilen telgrafa gelen cevapta Bu kılıçların Nizamiye birlikleri için elverişli olmadığı dile getirilmiş. Bunun üzerine 4 Ağustos 1914 tarihinde verilen emir gereğince bu kılıçlar 20., 21., 22. ve 23. Alaylara dağıtılmıştır. (ATASE, Kol. BDH, Kls. 6-4375, Dos. H-1, Fih. 6)

8.Otuz Üçüncü Tümene Verilen İstihbarat Görevi

4 Ağustos 1914 tarihinde Kolordudan Kumandan Galip imzasıyla gelen şifreli telgrafta, Rusya'nın Kafkasya'daki kuvvetinin bir kısmını çektiği haberinin alındığı bildirilmiştir. Bu kuvvetin askeri birlik numarasıyla birlikte nereye gittiğinin bilinmesinin çok önemli olduğu, bunun için bilinmeyenleri elde etmek vatan için çok kıymetli hizmet olduğu, bu bilgilere ulaşılması için her türlü fedakarlığın yapılması gerektiğini, gerekirse paranın da sarf edilebileceği belirtilmiştir. (ATASE, Kol. BDH, Kls. 6-4375, Dos. H-1, Fih. 1-5)

Ayrıca 33. Tümen bu görevi yaparken de Kafkasya'daki Rus halkının düşünceleri ve fikirlerinin hangi durumda olduğunun da öğrenilmesi istenmiştir. Bu sırada tümenin askeri birliklerinde bulunan Martini cinsi silahların hemen gönderilmemesi gerektiğini, İstanbul'dan istenen silahların ellerine ulaştıktan sonra Martinlerin gönderilmesi de aynı telgrafta bildirilmiştir.

33. Tümen telgrafi aldıktan hemen sonra 5 Ağustos 1914 tarihinde hazırlıklarına başlamıştır. Seferberlik ikmali ile hareket emrini almış olan askeri birlikler büyük ağırlıkların yanında gereken erzak ve hayvanları için yem alarak harekete geçmiştir. (ATASE, Kol. BDH, Kls. 6-4375, Dos. H-1, Fih. 1-5) Seferberlik dolayısıyla

Başkale ve Saray’da 5.000 piyade ikişer bin süvarinin on beş günlük ihtiyacına yetecek kadar erzak ve yemin biriktirilmesi için harekete geçilmiştir.

Kolordu’nun 33. Tümeninden (Gizli Askeri Birliklerinden) ulaşmasını istediği asıl bilgiler şu şekildedir;

Öncelikle düşmanı keşfetme çalışmalarına girişilecektir.

Rusların Başkale-Saray hattının gerilerine süratle yürümelerine mani olmaları

Hududa yakın köprü ve muharebe yollarının muhafazası

Rusya ile Hoy arasında ne kadar düşman bulunduğunu araştırmak

Hoy-Beyazid yolunun gözetilmesi

Dilmen-Hoy hattına kadar köprü ve yolların kaydedilmesi (ATASE, Kol. BDH, Kls. 6-4375, Dos. H-1, Fih. 1-5)

Tümenin kontrolündeki iki alay, piyade ihtiyat süvari tugayı ve Van-Bitlis Jandarma hudut Jandarma taburları bulunacaktır. Bu iki alayın üç güne kadar seferberliklerinin bitirilmeleri emredilmiştir. Erkan-ı Harbiye Umumiye’nin (Genelkurmay) gizli görevlerine ait talimata dikkat edilip bütün hazırlıklar yapılmıştır. Emir gelmeyene kadar gizli askeri birliklerinin yerlerinin oynamayacağı ve hududa katiyen saldırıların yapılmaması istenmiştir. Bu sırada Gizli Askeri birliklere Malazgird ve Erciş İhtiyat Fırkası, Muştan bir piyade alayı daha bağlanacaktır. (ATASE, Kol. BDH, Kls. 6-4375, Dos. H-1, Fih 1-5)

İstenen bilgilere ulaşıldıktan sonra Erkan-ı Harbiye’nin belirlemiş olduğu iki hattan uygun durumda olandan geri çekilme

olacaktır. Geri çekilme hatları şu şekildedir: 1-Van-Tatvan-Muş-Çapakçur, 2-Saray-Erciş-Ahlat-Muş-Çapakçur (ATASE, Kol. BDH, Kls. 6-4375, Dos. H-1, Fih 1-5)

9.Askere Alma Şubelerinin Otuz Üçüncü Tümeninden İstekleri (4 Ağustos 1914 Tarihinde)

Bitlis Askere Alma Şubesi 33. Tümeninden para isteğinde bulunmuştur. İsteğin nedeni ise sevk edilecek askerin yolluk masrafları, hayvanların temini ve geçimleri öne sürülmüştür. (ATASE, Kol. BDH, Kls. 6-4375, Dos. H-1, Fih 1-6)

Başkale Askere Alma Şubesi tümeninden istekte bulunmamış sadece bilgi vermek maksadıyla telgraf çekmiştir. Telgrafta verilen bilgide bugün için askerin geldiği fakat istenen hayvanların gelmediğidir.

Siirt Askere Alma Şubesi ise kendilerinden istenen hayvan sayısından yakınmaktadır. Bu durum çekilen telgrafta; 33. Topçu Alayının 2. Taburuna 72 binek ve 350 katır, Van'ın Sıhhiye Bölüğüne 63 binek, fırka karargahına 42 binek 32 katır, Van'da ağır erzak kollarına 20'şer bineğin bu şubeden verileceği emir olunuyor. Bu düzen şubenin hissesi midir, yoksa düzen o şekilde midir? (ATASE, Kol. BDH, Kls. 6-4375, Dos. H-1, Fih 1-6)

Mardin Askere Alma Şubesi kendilerinden istenen rakamların toparlanamadığını bildirmiştir. Mardin Şubesinden 2158 asker hazırlanması bunlardan 128 askerin 101. Alaya, 150 Süvarinin 21. Alaya, 1000 asker ve 1962 katırın Diyarbakır Cephe koluna ulaştırılması emir edilmiş. Emir sonrasında Mardin Şubesi seferberlik masrafı olarak 500 lira hükümetten almıştır. Miktarın alınmasından sonra bir kfile asker Diyarbakır'a sevk edilmiştir.

(ATASE, Kol. BDH, Kls. 6-4375, Dos. H-1, Fih 1-6) Van için istenen 100 asker ve hayvanın Mardin Şubesinden karşılanma imkanının zor olduğu telgrafla Ordu Askere Alma Reisliğine bildirilip bu konuda ne yapılması gerektiği sorulmuştur. (ATASE, Kol. BDH, Kls. 6-4375, Dos. H-1, Fih 1-6)

10.Seferberliğin Başlamasıyla Birlikte Otuz Üçüncü Tümene Asker Veren Ailelerin Yaşadığı Sıkıntılar

Seferberliğin başlamasıyla birlikte her bölgeden asker toplanmıştır. Toplanan askerler genellikle çalışarak ailelerinin geçimi sağlamaktaydı. Aileler oğullarının askere alınmasıyla birlikte belli başlı sıkıntılara düşmüşlerdir. Bunların başında gelen sıkıntı ise hasadın toplanması sorunu olmuştur.

Ailelerin hasat konusundaki şikayetleri bütün mahsulün tarlada olduğu, yarın için erzak ve yem tedarikinin mümkün olmayacak bir hale geleceğini, köylerde genç adamın kalmadığını, vesait hayvanlarının çoğunun orduya verildiği konusunda olmuştur. Bu durumların köylerde kalan halkı sefaletle sokacağından endişe duyulmaktaydı. (ATASE, Kol. BDH, Kls. 6-4375, Dos. H-1, Fih 1-6) Vilayet ve köylerdeki bu durum önlemler alınması amacıyla halktan kişiler tarafından firkaya bildirilmiştir. Hiç olmazsa askere dahil olan ziraatçılara memleketlerindeki mahsulleri kaldırmak için izin verilmesi istenmiştir. İstenen izin 20 gün olarak belirlenmiştir. (ATASE, Kol. BDH, Kls. 6-4375, Dos. H-1, Fih 1-6)

Bu istek Van Vilayetinden hemen cevap bulmuştur. 33. Fırka'dan gelen cevapta; 4-5 Ağustos 1914 genel seferberlik dolayısıyla mahsullerin ortada kalarak telef olmaması için valiler ile istişare edileceği, mevcut durumlara göre askeri hizmetlerce

merkeze faydalı her türlü yardımın yapılacağı genelge ile bildirilmişti. (ATASE, Kol. BDH, Kls. 6-4375, Dos. H-1, Fih 1-6)

Seferberliğin ikinci günü olduğu halde askeri birliklere henüz asker ve hayvan verilmemişti. Bu yaşanan durum halk arasında herkes tarafından duyulmuş “Hükümet bir hafta müsaade etmiş, mahsülleri kaldırıp ondan sonra gideceğiz” fikri hakim olmuştu. Bu husus hükümete bildirilmiş ve hükümet bunun yanlış olduğunu bildirmiş olup askerlerin birliklerine katılmasını emretmiştir. (ATASE, Kol. BDH, Kls. 6-4375, Dos. H-1, Fih. 1-7)

11.Otuz Üçüncü Tümen’in Seferberlik Öncesi Yerine Getiremediği Görevler

Kolordunun vermiş olduğu emirleri harfiyle yerine getirmeye çalışan komutanlar, iletişim sıkıntısı ve gelen şifrelerin sansüre tabi tutulmasından dolayı bazı görevleri net olarak anlayamadıklarından dolayı bazı sıkıntılar yaşamışlardır. Harekate başlanmadan önce yaşanan bazı sıkıntılara bakacak olursak;

1-Depo taburlarının nerede oluşturulacağı sorunu

2-33. Fırkanın hangi bölgedeki depolara eğitimci göndereceği sorunu

3-Van’da hazırlanmış olan üç ağır erzak koluna yetecek erzağın nakliyesi sorunu

4-Başkale ve Saray’da bulunan 5.000 piyade ve 2.000 süvarinin erzaklarının nerede toplanacağı sorunu (ATASE, Kol. BDH, Kls. 6-4375, Dos. H-1, Fih. 1-7)

Sorunlar her ne kadar büyük görünse de mevkilerin yeri nedeniyle ihtiyaçların temini pek önemli olduğundan herkes her

memur fırkaya yardım etme duygusu içine girmişti. Herkes resmen askerdi. Halkı seferberliğe hazırlamak amacıyla davul ve zurnalar Van vilayetinin her yerinde çalıyor. Tellallar nidalar atıyordu. (ATASE, Kol. BDH, Kls. 6-4375, Dos. H-1, Fih. 1-7)

12.Otuz Üçüncü Tümenin Harekâta Başlaması

33. Tümen toplanma mıntıkasına hareket etme ve toplanma mıntıkasındaki ikameti 17 Eylül 1914 tarihinden 31 Ekim 1914 tarihine kadar devam etmiştir. Fırka Piyade Üçüncü Askeri birliği hazırlıklarını tamamlamış, gereken her şey az çok hazırlanmıştı. Fakat sürekli kar yağdığından dolayı eldeki mevcutlar seferberlik öncesi gibi kalmıyordu. Seferberliğin 47. günü olan 17 Eylül 1914 (4/7/1330) tarihinde harekete geçilmesi emredildi. Hareket emri verilen 17 Eylül günü hava sabahdan akşama kadar açık ve yumuşak bir durumdaydı. (ATASE, Kol. BDH, Kls. 6-4375, Dos. H-2, Fih. 1-1) Yapılacak hareketin planı ise şu şekildedir; (ATASE, Kol. BDH, Kls. 6-4375, Dos. H-2, Fih. 1-1)

1-Kolordu 33. Fırka hariç bütün askeri birlikleriyle Hasankale istikametinde yürüyecektir.

2-18. Fırka kendisine bağlı kolları 12 Eylül'den itibaren Erzincan'da toplayacak. Sivas üzerinden hareket edecek olan Topçu, Arabacı askeri birliklerin tamamı biran önce hazır bulunacaktır. Fırka karargahı 14 Eylül'de bitişik pozisyonda hareket edecek ve 15, 16, 18, 20, 21 Eylül tarihlerinde Keban, Arapkir, Ekin, Kemah, Erzincan'da bulunacaktır.

3-34. Fırka ve Kolları Bitlis'te bulunan alayla 21 Eylül'de Muş'ta bulunan bütün kuvvetiyle hareket edecek, önce Erzurum için bölüşülmüş olan Hasanbolu üzerindeki V, S, E, L, Y (şifreli) yerinde

V, N, E, A, N (Y olacaktır) kolbaşı ile arasında bir menzil mesafe bırakılarak fırka karargahı kolbaşı ile birlikte bulunacaktır. (B: Sahra Topçu Taburu, C: 97. Alay, Sıhhiye Bölüğü, Seyyar Hastane, Ekmekçi Takımı, H: Cebel Takımı, N: 99. Alay Makinalı Bölüğü, Y: 52. Alay şeklinde şifrelenmiştir.) (ATASE, Kol. BDH, Kls. 6-4375, Dos. H-2, Fih. 1-4)

4-33. Fırka Tutak istikametinde hareket edecek, Sahra Topçu Alayı 24 Eylül'de Hasankale'de bulunmalı bundan dolayı 34. Fırka emirleri gönderecektir.

5-Telgraf Bölüğü 14 Eylül tarihinde Pertek, Hozan, Zerne, Alar'da konaklamak üzere Erzincan'a doğru hareket edecektir. Seyyar Hastane arabaları 12 Eylül'de Sivas üzerinden Erzincan'a hareket edecek, katırlar ve kafileler telgraf bölüğü ile beraber hareket edecektir. Nakliye katırları, hayvanlar (özellikle öküzler), Ekmekçi Müfrezesi cephe kollarının bir kısmı 12 Eylül'de ve cephe kollarının bir kısmı 15 Eylül'de El-aziz'de bulunmak üzere Diyarbakır'dan hareket edecektir. 34. ve 18. Fırkalar Diyarbakır'a göndermedikleri piyade ve topçu cephanesini bu kola teslim edecektir. (ATASE, Kol. BDH, Kls. 6-4375, Dos. H-2, Fih. 1-1)

6-Askeri birliklerin ağırlıklarıyla, fırkaların yanlarında bulunan erzak kollarının ihtiyaçları bulundukları yerlerden karşılanacak, konaklama yerlerine ayrıca iye temin edilecektir.

7-Hareket anında ve üç günde bir birlikler istirahat verecektir.

8-Kolordu Karargahı 19 Eylül'de Harput'tan hareketle 19, 20, 21, 22 günlerinde Pertek, Hozan, Ovacık, Erzincan'da bulunacaktır.

9-18. Fırka Telgraf Bölüğü, Seyyar Hastaneler, Erzincan'dan sonraki nakliye katırları ve Cephane kollarının da Çankilise ve El-aziz'den sonraki hareketleri için ayrıca emir verilecektir. (ATASE, Kol. BDH, Kls. 6-4375, Dos. H-2, Fih. 1-1)

Fırka Kumandanı hareket etmeden bir gün önce askeri birlikleri toplattırarak eksikliklerini ve hazırlık derecelerini bildirmiştir. Ordugah yerinde bulunan askeri birlikleri teftiş edip alay kumandanlarını çağırarak bütün askeri birliklerin sabah yürüyüşüne hızlı bir şekilde hazırlanmalarını istemiştir. Sabah yürüyüşü ile ilgili plan ise şu şekildedir;

1-Alaylar öğleden önce saat 7'de yürüyüşe hazır olarak bulunacaktır.

2-97. Alay 52. Alayın şimdiki ordugah yerinin doğusunda, 98. Alay kendi ordugah yerinde, 99. Alay kendi Ordugah yerinde, 33. Topçu Alayı Toprakkale'den Ercik'e giden bölüğün doğusunda Devre'nin kuzeyinde, Mızıka Bölüğü seferde bulunduğu Alayla beraber, Sıhhiye Bölüğü ve Ekmekçi Takımı 97. Alayın 1. Taburunun şimdiki ordugah yerinde, Seyyar Hastaneler 97. Alayın 2. 3. Taburlarının şimdiki ordugah yerlerinde, Makineli Bölük kendi alayının kontrolünde bulunacaktır. (ATASE, Kol. BDH, Kls. 6-4375, Dos. H-2, Fih. 1-1)

Yapılan hareket planında küçük ayrıntılara da yer verilmiştir. Bunlar arazi yapısının o anki durumu, iskan, asker elbiseleri, teçhizat, yedek erzak ve sıhhiye işleri idi. Arazi yapısında, etrafın tamamen kuru olduğu, iskanda ise hangi askerlerin kışlada hangilerinin çadırlarda kalacağı belirtilmiştir. Buna göre piyade askeri birlikleri çadırlı ordugahta, topçu askeri birlikleri kışlada

kalacaktı. Elbise konusunda ise Fırkanın büyük mahrumiyetler içinde olduğu elbise tedariki için çabaladığı ve askerin yarısının elbiselerinin olduğu, diğer kalanların ise renkli elbiseli olduğu belirtilmiştir. Teçhizat olarak peksimed ve tüfenk kayışlarının tedarikinden bahsedilip, çantaların yarısının iyi diğer yarısının eski ve redif depolarından kalma olduğu, fişeklerin ise yarıdan fazla olduğu belirtilmiştir. İaşe, askerlere sabah ve akşam tam olarak sıcak yemek verileceği belirtilmiş. Yedek erzak, gerek ağırlıklarda ve gerek askerler üzerinde düzenli olarak bulunup erzak tamamdı. Fazladan 5 günlük erzak bulunmaktaydı. Yedek erzak olarak tarhananın mevcut olduğu dile getirilmiştir. Sıhhiye işleri, asker iyi ve hastalık yok idi. Firarlar asayişin iyi olmasına rağmen beşte bir oranındaydı. (ATASE, Kol. BDH, Kls. 6-4375, Dos. H-2, Fih. 1-1)

Verilen emirlerden sonra bütün askeri birlikler depolardaki eşyalarını dağıtmak, eksik olan katır semer ve eğerleri gidermek için var güçleriyle çalıştılar. Askeri birliklerde de bir türlü istenen düzen sağlanamamıştı. Bu düzen eksikliğinden sabah yola çıkmak zor görünüyordu. Bu durumdan dolayı gece rütbeli askerlerin çoğu uyumayıp sabaha kadar çalışmışlardır. Sabah emredilen hareket saatinden bir buçuk saat sonra yani saat 8.30'da bütün askeri birlikler yürüyüş için hazır duruma gelmişti. Fırka kumandanı askerin düzeninden emin olmak için bütün askeri birlikleri teftiş etmiş ve görülen eksikliklerin tamamlanmasını emredip yürüyüşün yarın saat 7'de yapılacağı kararını vermiştir. Bunun üzerine askeri birlikler bulundukları yerlerde günü geçirmek için sadece kazgan ve çadırlarını çıkarmış, diğer hiçbir eşyayı açmamışlardır. (ATASE, Kol. BDH, Kls. 6-4375, Dos. H-2, Fih. 1-4)

Askeri birlikler çadırlarını kurduktan sonra alay ve tabur kumandanları Fırka Kumandanı huzuruna çağırılmıştır. Kendilerine hayvanlara fazla yükün yükletilmemesi ve tüm eksikliklerin biran önce tamamlanmasını emredip hareket saatinin sabah 9'a çekildiği bildirmiştir. (ATASE, Kol. BDH, Kls. 6-4375, Dos. H-2, Fih. 1-4)

Van'da bulunan Sahra Topçu Alayı'nında hazırlanması için Miralay İbrahim Bey emir vermiştir. Emir üzerine Sahra Topçu Taburunun 26 Eylül'de Hasankale'de 34. Fırka emrinde hazır bulunması için derhal yürüyüşe hazırlanıp Taburun yürüyüş düzeni Kumandan Sıdık Bey'e bırakılmıştır. (ATASE, Kol. BDH, Kls. 6-4375, Dos. H-2, Fih. 1-4)

Birliklerin büyük bir karmaşaya yol açmaması ve firarların önüne geçilmesi amacıyla hepsi belli aralıklarla yola çıkarılmıştır. Birliklerin yola çıkış saatlerine bakılacak olunursa; 33. Sahra Topçu Alayının 1. Taburu saat 7.30'da, 33. Cebel Topçu Alayının 2. Taburu saat 7.45'te, 97. Alay saat 8.15'te, 99. Alay saat 8.45'te, 52. Alay saat 9.15'te, Sıhhiye Bölüğü saat 9.35'te, Seyyar Hastane saat 9.45'te, Ekmekçi Takımı saat 9.45'te, Ağır Erzak Kolları saat 9.50'de yola çıkacaktır. Alaylar aralarındaki mesafeyi daima korumalıdır. 50 dakikalık yürüyüşlerden sonra 10 dakikalık molalar verilecektir. (ATASE, Kol. BDH, Kls. 6-4375, Dos. H-2, Fih. 1-6)

1 Kasım günü Tutar'ta bulunan 33. Fırka yarınki hareket için hazırlık yapmaya başlamıştır. Fırkanın hareket planı ise şu şekildedir; Fırka yarın Karayazı istikametinde hareket edecektir. 97. Alay sabah saat 9.00'da Esmer'den hareket edip Çilebaşı-Hive üzerinden ilerleyecek ve geceyi (1-2 Kasım) Turgut-Çelü-Elhis köylerinde geçirecektir. Alay kumandanı Çelü'de bulunacaktır. 99. Alay sabah saat 9.00'da Sevar'dan harekete geçip geceyi Pişe'de

geçirecek, taburları Piş-Karaçoban-Hive köylerinden geçecektir. 52. Alay sabah saat 7.30'da Gorki'den hareketle Piş üzerinden ilerleyerek 1-2 Kasım gecesini Osetas-Deliçalı-Abdurrahman köylerinde geçirecektir. Alay kumandanı Deliçalı'da bulunacaktır. Topçu Taburu sabah saat 9.00'da Tutak'tan hareketle Esmer üzerinden ilerleyerek 1-2 Kasım gecesini Kalı-Çalabaşı köylerinde geçirecektir. Alay ve tabur erkanı Kalı'da bulunacaktır. Süvari Bölüğü sabah saat 7.00'da Bayındır'dan hareketle Çilebaşı-Piş üzerinden ilerleyecek 1-2 Kasım gecesini Çelti'de geçirecektir. Sıhhiye Bölüğü 5. ve 6. Seyyar Hastaneler sabah saat 11.00'da Tutak ve Meylan'dan hareketle 1-2 Kasım gecesini Esmer'de geçirecektir. Esmer'de bulunan tabur bulunduğu konaklama yerini Sıhhiye Bölüğüne ve hastanelere devredecektir. Birliklerin sadece arabalardan ibaret olan ağırlıkları yarın sabah saat 10.30'da Esmer'in doğusunda toplanarak gelecek emir üzerine Ağır Erzak Kollarıyla birleşecek ve Ağır Erzak Kolu Kumandanının emri altında olarak hareket edeceklerdir. Takip edilecek yollar hakkında Ağır Erzak Kumandanı Yüzbaşı İbrahim Halil Efendi bugün akşama kadar Erkan-ı Harbiye'ye başvuracak. Fırka Karargahı 1-2 Kasım gecesini Mersutal'da geçirecektir. (ATASE, Kol. BDH, Kls. 6-4431, Dos. 12, Fih. 1-5 / ATASE, Kol. BDH, Kls. 6-4431, Dos. 12, Fih. 1-6)

*Tablo 1: 18 Eylül 1914 Tarihine Ait 33. Fırkanın Askeri Durumu
(ATASE, Kol. BDH, Kls. 6-4375, Dos. H-2, Fih. 1-6)*

Askeri Birlikler	Savaşan		Savaşmayan		Toplam	
	Rütbeli	Rütbesiz	Rütbeli	Rütbesiz	Rütbeli	Rütbesiz
97. Alay	27	2300	6	51	33	2351
99. Alay	24	1988	5	89	29	2077
Makineli Bölük	3	115	0	0	3	115
52. Alay	22	2180	2	59	24	2239
33. Sahra Topçu Alayı	24	815	5	22	29	837
Erzak Kolu	0	0	2	423	2	423
Seyyar Hastane	0	0	6	274	6	274
Karargah	7	60	5	0	12	60
Toplam	107	7458	31	918	138	8376

Tablo 2: 18 Eylül 1914 Tarihine Ait 33. Fırkanın Cephane ve Nakliye Durumu

Askeri Birlikler	Hayvanlar	Silahlar				Cephane		
		Tüfek	Büyük Tüfek	Makineli Tüfek	Top	Piyade Mermisi	Şarapnel	Kurşun
97. Alay	266	2190	0	0	0	542	0	0
99. Alay	261	1017	0	0	0	431	0	0
Makineli Bölük	68	0	0	4	0	0	0	0
52. Alay	266	1840	0	0	0	290	0	0
33. Sahra Topçu Alayı	877	0	0	0	C.12 Z.8	0	3120 408	C.1034 Z.56
Erzak Kolu	228/596	0	40	0	0	0	0	0
Seyyar Hastane	48	0	0	0	0	0	0	0
Karargah	64	60	0	0	0	0	0	0
Toplam	2607	5107	40	4	20	1263	3528	1090

Tablo 3: 33. Fırkanın Tutanak'a Ulaştığı Sırada Askeri Durumu (ATASE, Kol. BDH, Kls. 6-4375, Dos. H-2, Fih. 1-19)

Askeri Birlikler	Savaşan		Savaşmayan		Toplam
	Rütbeli	Rütbesiz	Rütbeli	Rütbesiz	
97. Alay	29	2218	6	50	2303
99. Alay	30	1925	7	99	2061
Makineli Bölük	3	115	0	0	118
52. Alay	25	1938	2	59	2024
33. Topçu Alayı	12	586	2	13	613
Fırka Karargahı	6	76	6	5	93
Müsika Bölüğü	0	0	6	43	45
Sıhhiye Bölüğü	0	0	6	153	155
Seyyar Hastane	0	0	0	0	0
Ağır Erzak Kolu	0	0	3	277	280
Ekmekçi Takımı	0	0	1	70	71
Toplam	105	6858	39	769	7763

Tablo 4: 33. Fırkanın Tutanak'a Ulaştığı Sırada Silah ve Cephane Durumu (ATASE, Kol. BDH, Kls. 6-4375, Dos. H-2, Fih. 1-19)

Askeri Birlikler	Hayvan	Silahlar				Cephane		
		Tüfek	Büyük Tüfek	Makineli Tüfek	Top	Piyade Mermisi	Şarapnel	Kurşun
97. Alay	290	2161	0	0	0	542	0	0
99. Alay	234	1851	0	0	0	364	0	0
Makineli Bölük	68	0	0	4	0	0	0	0
52. Alay	276	1771	0	0	0	345	0	0
33. Topçu Alayı	504	0	0	0	C.12	0	1034	2800
Fırka Karargahı	76	60 Martini	0	0	0	6	0	0
Müsika Bölüğü	6	0	0	0	0	0	0	0
Sıhhiye Bölüğü	36	0	0	0	0	0	0	0
Seyyar Hastane	0	0	0	0	0	0	0	0
Ağır Erzak Kolu	221 Beygir 556 Öküz	0	67	0	0	0	0	0
Ekmekçi Takımı	5 Beygir 16 Öküz	0	0	0	0	0	0	0
Toplam	2288	5843	67	4	12	1257	1034	2800

Tablo 5: Yürüyüş Sırasındaki Vukuatlar (18 Eylül-26 Eylül 1915 Tarihleri Arasında)

	97. Alay	99. Alay	52. Alay	Topçu	Hareket Eden	Toplam
Fırar	146	367	255	59	8	835
Hasta	11	7	5	0	7	31
Sağlık Nedenlerinden Çıkarılanlar	19	0	4	9	0	32
Fıradan Dönüş	3	6	10	0	2	21
Fırar Nisbeti Binde 105 Hasta Nisbeti Binde 4						

Tablo 6: 1 Kasım 1914 Tarihinde 33. Fırkanın Askeri Kuvvetleri (ATASE, Kol. BDH, Kls. 6-4375, Dos. H-2, Fih. 1-28)

Askeri Birlikler	Rütbeli		Asker		Toplam
	Savaşan	Savaşmayan	Savaşan	Savaşmayan	
97. Alay	41	7	2914	55	3017
99. Alay	39	8	2749	67	2863
Makineli Bölük	5	0	107	4	116
52. Alay	36	7	2886	62	2991
33.Topçu Alayı	12	3	590	15	620
Süvari Bölüğü	4	0	77	5	86
Fırka Karargahı	6	7	97	6	116
Müsika Bölüğü	0	2	0	46	47
SıhhiyeSeyyar Hastane	0	11	339	305	136
Ekmekçi Takımı	0	1	0	101	102
Ağır Erzak Kolu	0	4	0	460	464
Toplam	143	50	9420	1160	10073

Tablo 7: 1 Kasım 1914 Tarihinde 33. Fırkanın Silah ve Cephane Durumu (ATASE, Kol. BDH, Kls. 6-4375, Dos. H-2, Fih. 1-28)

Askeri Birlikler	Hayvan	Silahlar				Cephane		
		Tüfek	Büyük Tüfek	Makineli Tüfek	Top	Piyade Mermisi	Şarapnel	Vağ
97. Alay	296	2109	0	0	0	359	0	0
99. Alay	292	1920	0	0	0	344	0	0
Makineli Bölük	61	0	0	4	0	53	0	0
52. Alay	274	1904	0	0	0	367	0	0
33. Topçu Alayı	509	0	0	0	12	0	2826	1008
Süvari Bölüğü	89	73	0	0	0	7	0	0
Fırka Karargahı	91	60	0	0	0	6	0	0
Müsika Bölüğü	6	0	0	0	0	0	0	0
Sıhhiye Seyyar Hastane	0	0	0	0	0	0	0	0
Ekmekçi Takımı	21	0	0	0	0	0	0	0
Ağır Erzak Kolu	123Esb 864Ökz	0	6	0	0	11	0	0
Toplam	2458	6066	6	4	12	1147	2826	1008

SONUÇ

33. Tümen Van ve çevresindeki Müslüman halkın canını ve namusunu korumak için Ermeni birliklerine karşı mücadele etmiştir. Bölgede Ermenilerle mücadele amacıyla savaş hazırlıkları çerçevesinde birlikler Tutak'ta toplanmaya başlamıştır. 1 Kasım 1914 tarihine kadar Tümen, savaş hazırlıkları çerçevesinde asker toplayıp bu süreçte eksikliklerini gidermeye çalışmıştır. Halkla birlikte hareket eden 33. Tümen eksikliklerini genellikle Kolordudan temin etmekteydi. Kolordunun gönderemediği eksiklikleri ise bölge halkı vasıtasıyla temin etmeye çalışmıştır. 33. Tümenin üzerine almış olduğu görevlerin büyük bir kısmı keşif, kanat kuvvet ve

istihbarat şeklinde olmuştur. 1 Kasım 1914 günü Rusların Türk sınırını geçmesi üzerine Kafkas Cephesi'nde savaş başlamıştı. 2-7 Kasım 1914'te Köprüköy Muharebesi başlamış, Türk sınır taburlarının geri çekilmesi üzerine Ruslar Horasan hattına ulaşmıştır. Bu sırada 33. Tümen'e keşif kolu görevi verilip Rus birliklerin mevcut durumu öğrenilmeye çalışılmış. Havaaların soğuması ve askerin genelde dışarıda yada çadırda uyumak zorunda kalması nedeniyle askerler arasında zatüre ve akciğer iltihaplanması gibi hastalıklar görülmeye başlanmıştır. Firarlarında artmasından dolayı 33. Tümen asker mevcudunda sürekli düşüşler olmuştur. 27 Aralık tarihinde 33. Tümen silahlı mücadeleye girişmiş olup Sarıkamış Harekâtı'ndaki en önemli başarısı olan Yolgeçmez ve Karahamza'yı almıştır. Bu tarihten itibaren 33. Tümen Van isyanına kadar keşif ve istihbarat görevinde bulunmuştur.

KAYNAKÇA

1.Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt ve Denetleme Başkanlığı Arşivi

ATASE, Kol. BDH, Kls. 6-4375, Dos. H-1, Fih. 6
ATASE, Kol. BDH, Kls. 6-4375, Dos. H-2, Fih. 1-1
ATASE, Kol. BDH, Kls. 6-4375, Dos. H-2, Fih. 1-19
ATASE, Kol. BDH, Kls. 6-4375, Dos. H-2, Fih. 1-28
ATASE, Kol. BDH, Kls. 6-4365, Dos. H-1, Fih. 1-2
ATASE, Kol. BDH, Kls. 6-4365, Dos. H-1, Fih. 1-3
ATASE, Kol. BDH, Kls. 6-4375, Dos. H-1, Fih. 1-4
ATASE, Kol. BDH, Kls. 6-4375, Dos. H-2, Fih. 1-4
ATASE, Kol. BDH, Kls. 6-4375, Dos. H-1, Fih. 1-5
ATASE, Kol. BDH, Kls. 6-4431, Dos. 12, Fih. 1-5
ATASE, Kol. BDH, Kls. 6-4375, Dos. H-1, Fih. 1-6
ATASE, Kol. BDH, Kls. 6-4375, Dos. H-2, Fih. 1-6
ATASE, Kol. BDH, Kls. 6-4431, Dos. 12, Fih. 1-6
ATASE, Kol. BDH, Kls. 6-4375, Dos. H-1, Fih. 1-7

2.Kitaplar

Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekatı (1993). Cilt II Birinci Kitap. Ankara: Genelkurmay Basımevi.

General Nikolski (1990). Sarıkamış Harekatı. (çev.) Yüzbaşı Nazmi, Ankara: Genelkurmay Basımevi.

Guze. (2007). Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'ndeki Muharebeler. (çev.) Yarbay Hakkı. Yay. Haz. Alev Keskin. Ankara: Genelkurmay Basımevi.

İlter A. S. (2007). Birinci Dünya Savaşında Kafkas Cephesi Hatıraları. Yay. Haz. Zekeriya Türkmen- Elmas Çelik. Ankara: Genelkurmay Basımevi.

Yarbay Selahattin (2006). Kafkas Cephesinde 10 ncü Kolordunun Birinci Dünya Savaşının Başlangıcından Sarıkamış Muharebelerinin Sonuna Kadar Olan Harekatı. Yay. Haz. Zekeriya Türkmen-Alev Keskin-Fatma İlhan, Ankara: Genelkurmay Basımevi.

BÖLÜM III

Fâtımîlerin Şehir, Kültür ve Medeniyet Mirasları Üzerine Bir Değerlendirme

Mustafa YILDIRIM¹

Giriş

İslam Tarihinde Şîîlerin kurduğu en önemli devlet, 909-1171 yılları arasında faaliyet göstermiş Fâtımîlerdir. Günümüzde Fas sınırlarından başlayıp Suriye'nin güneyine kadar olan alanda hâkimiyet kuran Fâtımîler, sadece İslam Dünyası'na değil bütün dünyaya önemli kültürel varlıklar bırakmışlardır. Dolayısıyla bu geniş coğrafyada bırakılan medeniyet izlerini aktarmak ve bu konularla ilgili çalışmalar yapmak Müslümanlar açısından son derece önemli ve ilgilenmeye değer bir konudur. Öyle ki bu bölgedeki kültür ve medeniyet, sadece bulunduğu bölgeyi değil Avrupa, İran, Orta Asya hatta Hindistan'ı bile etkilemiştir. Bu çalışma, Fâtımîlerin hüküm sürdüğü bölgede bırakmış olduğu kültür

---

¹ Mustafa Yıldırım, Dr., ORCID:0009-0005-8723-2094. mmyildirim0505@gmail.com.

varlıkları ve medeniyet izlerinin bir değerlendirmesi niteliğindedir. Amacı, tarihte Emeviler zamanında fethedilmesinden günümüze kadar Müslümanların kontrolünde olan Fâtımîlerin de hüküm sürdüğü bölgede, Fâtımîlere miras kalan ve Fâtımîler tarafından inşa edilen medeniyetten izler taşıyan maddi ve manevi kültürel miraslara dikkat çekmektir.

Fâtımîler, dünya medeniyetine kültürel miras bırakmış önemli İslam devletlerinden birisidir. Bundan dolayı Fâtımîleri, bilimsel yöntem ve metotlar kullanarak topluma anlatmak son derece önemlidir. Fâtımî şehirlerinde bulunan eserler, zaman içinde değişikliğe uğrasa da günümüze kadar ulaşanlara da rastlanmaktadır. İçinde dünyanın en eski dini eğitim verilen kurumlarından olan El-Ezher cami ve külliyesinin de bulunduğu Hâkim, Cuyuşi ve Akmer camileri, İtalya’da bulunan Zisa Sarayı Fâtımîlerin dünyaya bıraktığı en önemli kültürel miraslarından bazılarıdır. Bununla birlikte Müslümanlığın Şîî mezhebinin kurduğu ilk devlet olması Fâtımî eserlerine farklı açıdan bakılmasına neden olmuştur. Mesela camilerdeki minarelerin hangi tarzda yapıldığı diğer Müslüman devletlere göre kıyas edilerek anlaşılabilir. Fâtımî eserlerinde daha çok İfrikiyye ve Mağrip topraklarında kurulmasından dolayı Endülüs Emevilerinin, Ağlebîlerin, Midrarîlerin, Rüstemîlerin kurulduktan sonra kendi topraklarına katacağı Tolunoğulları ve İhşidilerin ve az da olsa Abbasilerin etkisi görülmektedir.

Fâtımî şehirlerinin kültürel mirasları konusunda önemli çalışmalardan bazıları; Fâtımîlerle ilgili günümüzde önemli çalışmalar yapan bizim de bu çalışmada istifade edeceğimiz Londra’daki İsmaili Araştırma Enstitüsü’nün müdürü olan Farhad Daftary’nin “*İsmaililer*” adlı çalışması ve Türkiye’de Fâtımîler

konusunda çalışmaları bulunan Prof. Dr. Aydın elik'in "*Fâtımîler Devleti Tarihi*" isimli eseri çalışmamızda yer vereceğimiz önemli kaynaklardandır. Bu eserlerden başka Memlûk Tarihçisi olan Makrizi'de "*el-Mevâ'iz ve'l-i'tibâr bi-(fi) zikri'l-hıtať ve'l-âsâr*" isimli eserinde Mısır'daki Fâtımî eserleri konusunda detaylı bilgiler aktarmaktadır. Süheyl Takkuř "*Târîhu'l-Fâtımıyyîn fi Şimâli ve Mısır ve Bilâdi's-Şam*" isimli eserinde hem Fâtımîlerin siyasi tarihine değinirken aynı zaman kültürel anlamda da bilgiler aktarmaktadır.

Bilinmesinde yarar var ki, bu eserler, deprem ve savaşlar gibi günümüze kadar değışiklikler geçirerek ulaşmış eserlerdir. En nihayetinde Fas'tan Suriye sınırlarına kadar çok geniş bir coğrafyaya yayılan Fâtımîler, kültürel miras olarak bu eserleri bıraksa da bu coğrafya yüzyıllardır bitmeyen savaşların hüküm sürdüğü bir bölge olduğundan yıkılan, harap olan eserlerinde olduğuna varsayılabilir. Bu nedenle bölgedeki devletler, her dönem savaş ve karışıklık tehdidi altında yaşadığından yeni eserlerin ortaya çıkması mümkün olmayabilir. Batı dünyasının günümüzde dahi bu bölgeyi sürekli karıştırmak istemesi tespitimizde haklı çıkmamızı kanıtlar niteliktedir. Bu konuyla ilgili en çarpıcı örneklerden biri de İspanya'nın güneyindeki Endülûs bölgesinde bulunmaktadır. Müslümanların bölgeden çekilmesiyle birçok kültürel ve dini yapılar tahrip edilmiş, örneğin Kurtuba (Cordoba) cami içine kilise inşa edilerek tamamen amacı dışında kullanılmaya başlanmıştır. Aynı şekilde Fransa'nın Osmanlı Devleti'nin son zamanlarında bir zamanlar Fâtımî hâkimiyetindeki topraklar olan Cezayir ve Tunus'u işgaliyle sadece dini ve kültürel yapılar tahrip edilmemiş, katliamlarla beraber adeta bir medeniyet yok edilmeye çalışılmıştır.

Fâtımîlerden Önce Bölgeye Genel Bir Bakış

Günümüzde Cezayir ve Tunus’u içine alan bir bölge olan İfrikiyye topraklarında kurulan Fâtımîler, daha sonra sınırlarını genişleterek Mısır ve kısa sürede olsa Filistin’i de kapsayan bölgede hâkimiyet kurmuştur. Fâtımîler siyasi olarak Mısır’ı fethetmeden önce “Kuzey Afrika Fâtımî Halifeleri (İfrikiyye)” Mısır fethedildikten sonra “Mısır Halifeleri” tarafından yönetildiği için iki ayrı döneme ayrılmıştır. Kurulduktan sonra doğu eksenli bir siyaset izleyen Fâtımîler, ele geçirdiği yerleri sürekli savaşların hâkim olduğu bölge olmasından dolayı kısa sürelerle elinde bulundurmuştur. 969’da ele geçirdiği Kahire’yi yıkılana kadar (1171) elinde bulunduran Fâtımîler, İtalya’nın güneyinde Sicilya’yı da Mısır Seferleri sırasında ele geçirirse de bölgede kısa süreli hâkimiyet kurabilmiştir.

Bugün, bizim “Kuzey Afrika (Mağrip)” diye isimlendirdiğimiz Fâtımîlerin kurulduğu bu bölge, önceden Emeviler tarafından Müslümanların hâkimiyetine girmiş bir bölgeydi. Bu nedenle Fâtımîler, burada hüküm sürmeden bölgenin dini ve kültürel yapısına dikkat çekmek, son derece kıymetlidir. Böylece Fâtımîlerin kendi sosyal ve kültürel yapısını oluştururken kendisinden önce bölgeye hâkim olan Müslümanların bıraktığı eserleri de görmemize imkân sunacaktır. Mağrip Bölgesinde Fâtımîlerden önce Emeviler ve Abbasiler, Midrârîler (772-909) (Harekât, 2005), Rüstemîler (777-909) (Söylemez, 1998:), İdrisîler (789-985) (Rezuk, 2000) ve Ağlebîler (800-909) (Özaydın, 1988) bulunmaktaydı. Emeviler ve Ağlebîler, ilk fetihler ile birlikte bölgeyi ele geçirip daha sonra kalıcı hale gelebilmek için “Araplaşma” politikası izlediler. Emeviler, bu konuda mesafe kat

edemedilerse de Ağlebîler, Emevilere nispeten başarılı olmuşlardır. Kayrevan, Tunus, Sûse, Sefâkus gibi şehirler Araplaşmanın yüksek olduğu şehirlerdir. Bu şehirlerde Kureyş, Mudar, Kahtân gibi Arap kabileleri Berberiler ve diğer etnik gruplarla birlikte yaşamışlardır. (Çelik, 2018; Ya'kûbî, 2002; Brockelmann, 2018). Abbasiler ise, bölgede kalıcı olmak için bölgenin İslamlaşmasına öncelik verdiler. Bunun için Abbasiler, Şam, Irak ve Horasan'dan 60000 bin kişilik Fars asker getirip bölgeye yerleştirdiler. (İbnü'l-Esîr, 1985; Çelik, 2018).

9. yüzyılın sonuna doğru İfrîkiyye, ilk olarak Emevilerin Araplaştırma daha sonra Abbasilerin Müslümanlaştırma projeleriyle birlikte artık Müslümanların kontrolüne girmişti. Tam bir istikrar ise bölgede Ağlebîler döneminde sağlanmıştır. Ağlebîler, hem bölgeyi kontrol altında tutarken hem de şehirleşme, ticaret yapma konularında oldukça ilerlemişlerdir. (Ya'kûbî, 2002; Brockelmann, 2018). Arapların savaşlarla ele geçirdikleri Mağrip bölgesi, Müslümanların şehir kurma ve ticaret bakımından zengin bir kültüre sahip olmasıyla güçlü bir medeniyete sahip olmuştur. Hatta Müslümanlar bu bölgede Roma ve Kartacalılardan kalan eski antik şehirlere ele geçirmişlerdir. Üstelik bu şehirleri modernize ederek şehirlere yeni çarşılar, dükkânlar, satış mağazaları açarak bulundukları şehirleri ticari bakımdan canlandırmışlardır. Bu ticaret aynı zamanda bölgede nüfusun artmasını da sağlamıştır. Ticaretin yanı sıra tarım da bölge için Müslüman fetihlerinden sonra son derece önemlidir. Tarım ürünlerinin sulanmasında su kanallarının açılması ve su depoları ile şeftali, fıstık, erik, hurma gibi çeşitli sebze ve meyveler yetiştirilmiştir. Bölge kültürel açıdan ise özellikle Kayrevan şehri Arap ve İslam kültürünün merkezi haline geldi.

Doğudan ve Endülüs'ten Edebiyatçılar, hukukçular Mağrib'e sürekli eğitim görmeye gelmişlerdir. Burada yetişen birçok doktor, filozof, şair, fıkıhçı, matematikçi daha sonra bölgeye hâkim olan Fâtımîlerin hizmetine girdiler. (Çelik, 2018; Brockelmann, 2018; Lapidus, 2013).

Bölgede Fâtımîlere bırakılan mimari yapılara baktığımızda ise ilk olarak Emeviler döneminde Kayrevan şehrindeki Ukbe b. Nâfi Camii gözümüze çarpmaktadır. Caminin temelleri 670 yılında atılsa da daha sonra Berberîlerin saldırılarında yıkılmış ve Abbasiler döneminde 774 yılında mihrap kısmı hariç tekrar yapılmıştır. Daha sonra Fâtımîler önce bölgeye hâkim olan Ağlebî hükümdarı I. Ziyadetullah dönemindeki şekliyle günümüze kadar ulaşmıştır. Cami Müslümanların Mağrip Bölgesinde yapmış olduğu ilk camilerden biri olduğu, Kuzey Afrika ve Endülüs camilerine örnek teşkil etmesi bakımından kıymetlidir.(Pektaş, 2009). Emevileri, Mağrip'te kurulan nispeten kısa ömürlü diğer devletlerden ayırmak yararlı olacaktır. Çünkü Emeviler sadece mimari yapı inşa etmemiş aynı zamanda kendisinden sonra bölgede hüküm sürecek Müslüman toplumlara sanat ve mimari alanında bir kimlik kazandırmıştır. Örneğin Şam'daki Emeviyye Cami, Kudüs'te bulunan Kubbetü's-Sahra Emevi eserleridir. Bu eserler zamanla Mağrip Bölgesinde yapılan mimari eserlere de örnek teşkil etmiştir.

Mağrip Bölgesi'nde kurulan 772-909 yılları arasında Sicilmase başta olmak üzere bölgeye hâkim olan Midrârîler döneminde İslam mimarisinin örnek teşkil ettiği Ulucami ve idari binalar yapılmıştır. (Çelik, 2018). Rüstemîler döneminde ise sadece bir mimari yapı değil aynı zamanda bir şehir inşa edildiği

söylenebilir. İbaziyye² haricilerinin kurduğu Rüstemîler, Abbasi muhalifliği ile bilinirdi. Fars asıllı Abdurrahman b. Rüstem, İbaziye'lilerin desteğini alarak idarî merkez olarak “Tâhert” şehrini inşa etmiştir. Şehir kısa zamanda her kesimden insanlar tarafından ziyaret edilmiş ve o çağın ticaret ve bilim şehri olmuştur. (Söylemez, 1998; Marçais, 1964; Özkuyumcu, 1999; Çelik, 2018). Önemli ticaret yolları üzerinde bulunmasından dolayı büyük gelişim kaydeden şehir, bu vesileyle nüfusunda da ciddi şekilde artışlar yaşanmıştır. Tâhert'in Fâtımîlere en büyük mirası ise Ma'sume kütüphanesinde yaklaşık üç yüz bin ciltlik eserler bulunuyordu. Ancak kütüphanedeki bu eserlerin çoğu Fâtımîler tarafından yakıldığı nakledilmektedir. (Söylemez, 1998; Özkuyumcu, 1999; Çelik, 2018). Burada örnekte görüldüğü üzere Fâtımîler, kendilerinden önce bölgeye hâkim olan Müslümanların bıraktığı eserleri yakması kabul edilemez. Bunu Şîî-Sünnî çatışması gibi dar bir alana sığdırmak doğru olmayabilir. Dönemin şartlarına göre yorumlamak daha mantıklı olacağı kanaatindeyiz.

Bazı kaynaklara göre tarihte kurulan ilk Şîî devleti olarak kayıtlara giren İdrisîler ise, yaklaşık iki asır günümüzde Fas'ın İspanya'ya en yakın noktası olan “Tanca” şehrinde hüküm sürmüşlerdir. (Marçais, 2000; Çelik, 2018; Rezûk, 2000). Fas, Fâtımîler kurulmadan hemen önce (905) ticaret, ilim ve kültür şehri haline gelmiştir. (Marçais, 2000). Kısacası Fâtımîler kurulmadan önce bölge Emeviler dönemiyle başlayan fetih hareketleriyle birlikte çok uzun bir savaşlar dönemi geçirmiştir. Bununla beraber, Emevilerle birlikte İslam Medeniyetinin yerleşmeye başladığı, gerek

---

² Bkz. Ethem Nuri Fırlalı, (1999).“İbaziyye” TDV İslam Ansiklopedisi, (C. 19. ss.256-261). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

kültürel gerekse mimari anlamda eserlerin ortaya çıktığı, bölgede kurulan devletlerle idari kurum ve kuruluşların oturmaya başladığı bir dönem geçirmiştir.

Fâtımî Şehirlerinin Kültürel Mirasları

Bugün, Fâtımîlerden miras olarak kalan yapılar çoğunlukla Kahire ve ilk kuruldukları bölge olan Tunus ve Cezayir’de karşımıza çıkmaktadır. Bu eserler genelde mimari eserler olup cami, kale, şehirlerin giriş kapıları ve türbelerden oluşmaktadır. (Fâtımî Dönemi Yapılar Tablosu, 2018; Daftary, 2017). Mimari yapılarla beraber medeniyetin oluşmasında önemli bir etkiye sahip olan kültürel kimliğe de ileri de değineceğiz. Çünkü Fâtımîler, Müslümanlığın Şî mezhebinden olması kültürel yapının temelini oluşturmaktadır. Bu kültürün oluşması için “daîler” yetiştirmişlerdir. Kültürel yapının oluşmasında en temel faktörlerden biri hiç şüphesiz eğitim sistemidir. Öyle ki Fâtımîlerin kütüphanelerinde sahip olduğu kitap sayısı o dönemde İslam dünyasının hiçbir şehrinde mevcut değildi. Fâtımîler yıkıldıktan sonra Selahaddin Eyyûbî, Fâtımî kütüphanelerinde bulunan kitapları satışa çıkarmış ve kitapları on yılda bitirememiştir.(Yılmaz, 2016). Mısır’ı ele geçirdikten sonra Fâtımîler, Kahire ve etrafındaki şehirlerde medreseler kurarak felsefe, astronomi, matematik, kimya gibi çeşitli bilim dallarını öğretmeyi amaçlamışlardır. Bununla birlikte sanat da önemli bir yer kaplamaktadır.

İlk olarak eğitim sistemine bakacak olursak; eğitim sistemini hem verilen eğitim hem de mimari yapılar üzerinden değerlendirmek mümkündür. Kendilerini Şîliğin İsmailiyye kolunun bir parçası olarak tanımlayan Fâtımîler, eğitim faaliyetlerini hep bu ekseninde gerçekleştirmiştir. Bu bakımdan Mısır’da Kahire’yi ele geçirdikten

sonra ilk olarak El-Ezher Üniversitesi'ni kurmuştur. (Yılmaz, 2016). Sadece Fâtımîlerin değil dünyanın en önemli eğitim kurumlarından biri olan El-Ezher Camii'ne hem mimari yönden hem de eğitim-öğretim yönünden detaylı bakmak yararlı olacağı kanaatindeyiz. Fâtımîlerin eğitim ile ilgili faaliyetlerini ileride Fâtımîlerin eğitim alanında bıraktığı kültürel mirasları konusunda ele alacağız.

El-Ezher Cami: Halife Muiz-Lidînillâh'ın talimatıyla Cevher es-Sıkkî tarafından 975'te ilk olarak cami olarak yaptırılmıştır. Mimari olarak açık bir avlu etrafında ibadet yeri olarak iki revaktan ibaret olan bina, sütunlar aracılığıyla taşınmıştır. İlk inşa edildiğinde üç kubbesi bulunmaktaydı. Bu kubbelerden yanısıra bir kubbe daha ilave edilerek çeşitli nakışlarla süslenmiş ve günümüze kadar ulaşmıştır. Hâkim-Biemrillâh döneminde restore edilen yapı, iki büyük şamdan eklenip kandil yakılarak geceleri cami etrafının aydınlanmasını sağlamıştır. (Uzun, 1995). El- Ezher'de ilk yıllarda, Yahudi ve Hristiyanlara karşı İslam'ı savunma amacı güdülmüştür. Bu yüzden Kadı Ali b. Numan, 975 yılında babası Kadı Numan'ın "el-İhtisar" isimli fıkıh kitabını bu camide yazdırdı ve ilk dersler bu şekilde verilmeye başlandı. İlk düzenli dersler ise 988'de verilmeye başlandı. Kırka yakın fıkıh âlimi kendilerine kalmaları için ev verilerek Ezher'de görev yapmaları karşılığında maaşa bağlanmışlardır. Fâtımîler bu yapıyı daha çok kendi propagandalarını yaymak için kullanmışlardır (Yılmaz, 2016; Âşûr, 1995). Eyyübîler döneminde Selahaddin Eyyubi'nin burada namaz kılınmasını yasaklamasıyla bakımsız bir hale gelmiştir.(Şeşen, 2018; Uzun, 1995). Memlûkler döneminde ise yaşanan depremlerden dolayı ciddi hasar almış olan yapı Sultan Kalavun döneminde tamir ettirilmiş ve bir tane daha minare eklenmiştir. Yavuz Sultan Selim'in

Mısır seferiyle birlikte yapı büyük tamirat geçirmiştir. Yavuz'un fethettikten sonra ilk Cuma namazını burada kılmasıyla Osmanlı döneminde cami olarak kullanılmıştır.(Uzun, 1995).

Günümüzde el-Ezher Cami ve el-Ezher Üniversitesi olarak varlığını sürdüren kurum İslam dünyasının en saygın kurumlarının başında gelmektedir. Arap Dünyasında Arap Edebiyatının ve İslami öğrenimin dünyadaki en önemli kurumudur. Fâtımîler döneminde ilk kurulduğunda sadece dinî eğitim için inşa edilen kurum, bugün dinî eğitimin yanı sıra pozitif bilimler alanında da eğitim vermektedir. 1960'lı yılların başlarından itibaren kurum, büyük bir reform geçirmiştir. İlk olarak tıp ve mühendislik fakülteleri kurulmuş ve ilk defa 1962 yılında kız öğrenciler kuruma kabul edilmeye başlanmıştır. (Encyclopædia Britannica, “al-azhar”, 2024). Günümüzde Arap dünyasından birçok tanınmış isim el-Ezher Üniversitesinde eğitim görmüşlerdir. Bunlar arasında Irak eski Cumhurbaşkanı Fuad Masum, Ekmeleddin İhsanoğlu, Endonezya eski devlet başkanı Abdurrahman Vahit gibi isimler bulunmaktadır.

Hâkim Camii: Kahire'nin kuzeyinde bulunan cami Muiz-Lidinillah döneminde yapımına başlanılsa da Fâtımî Halifesi Hâkim-Biemrillah tarafından bitirildiği için “Hâkim Cami” olarak isimlendirilmiştir. (Doris, 1989; Bloom, 1983). 1010 yılında Hâkim-Biemrillah caminin minareleriyle birlikte caminin önündeki geniş meydana kuleler yaptırmıştır. Ana hatlarıyla el-Ezher Camiine benzeyen yapı günümüzde Tunus sınırlarında bulunan Mehdiye Camiine de benzer niteliklere sahiptir. (Doris, 1989; Pruitt, 2020). Memlükler zamanında, cami depremler geçirerek büyük hasar almıştır. Sultan Baybars 1304 yılında camiyi tamir ettirmiştir. Osmanlı Devleti zamanında ise iki defa tadilat geçiren cami

günümüze bu şekilde ulaşmıştır. (Doris, 1989). 1980’de tamamen yıkılan cami Dawodii Bohras tarafından geniş çaplı restorasyona tabi tutulmuş (King, 1984) ve günümüzde ibadethane olarak kullanılmaya devam etmektedir.

Cüyûşî Camii: İsmi Fâtımîlerin sekizinci halifesi Müstansır-Billâh’ın Ermeni asıllı vezirlerinden olan Emîrû’l-cüyûş Bedr el-Cemâlî’den cami, 11. yüzyılın ikinci yarısında inşa edilmiştir. Caminin “meşhed”³ mezarlığının yanında yapıldığı tahmin edilmektedir. Buna kanıt olarak 1085 tarihli kitabe gösterilmektedir. Meşhed olarak inşa edilen Fâtımî camilerinden ayakta kalabilen en iyi eserdir. Osmanlı Devleti döneminde ise tekke olarak kullanılmıştır. Osmanlı döneminde geniş bir bakımdan geçen caminin kubbesinde Hz. Peygamber’in ismi ve bazı ayetler olduğunu da ortaya çıkarılmıştır. (Creswell, 1952; Doris, 1998). Bu yapıdan da anlaşılacağı üzere her ne kadar caminin Bedr el-Cemâlî’nin askerlerinin başarısına ithaf edildiği belirtilse de (Grabar, 1966) cami, mezarlık yakınlarına yapılmış bir eserdir. (Ragıp, 1987).

Akmer Camii: 1125 yılında onuncu Fâtımî Halifesi Ebu Alî el-Mansûr b. El-Müsta’lî (Amir-Biahkâmillah) tarafından veziri Me’mûn el-Batâihî’ye yaptırılmıştır. Memlûkler döneminde Sultan Berkuk veziri Emîr Yelboğa b. Abdullah tarafından avlusuna bir minare ve şadırvan ilave ettirilerek tamir ettirilmiştir. Osmanlı Devleti zamanında ise 1412’de minaresi tekrar tamir ettirilen cami, XIX. yüzyılın başlarında yeniden bakımdan geçirilmiştir. (Doris, 1989; Creswell, 1952; Eyice, 1989). Günümüzde ibadethane olarak

---

³ Meşhed ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Öz, M. (2004). “*Meşhed*”, TDV İslam Ansiklopedisi, (C.29. ss.362-363). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

kullanılmaya devam eden cami, Fâtımî mimarisine Selçuklulardan gelen cephe estetiği taşımıştır.

Salih Talayî Camii: Fâtımî vezirlerinden Ebü'l-Gârât Talâi' b. Rüzûk el-Gassânî tarafından 1160 yılında yapılan cami yaklaşık 1522 m²lik bir alana inşa edilmiştir. Bina günümüzde Kahire surlarının dışında Babûzüveyle yakınında bulunmaktadır. İslam mimarinden ilk fevkanî özelliği taşıyan camidir. (Tomar, 2010; Doris, 1998). Camii, günümüze kadar ulaşmıştır ve ibadete açık olarak kullanılmaya devam etmektedir.

Dinî mimarinin en önemlilerinden birisi de türbelerdir. İslam tarihine baktığımızda türbe mimarisinin Hz. Peygamber döneminde olmadığı görülmektedir. O dönem vefat eden insanlar, sadece mezarları belli olsun diye gömülüp bir işaret bırakılırdı. Aslında günümüzde de bu anlayış birçok Müslüman ülkesinde devam etmektedir. Emeviler döneminde de türbeye rastlanmasa da Abbasiler döneminde ilk örnekleri karşımıza çıkmaktadır. Ancak Abbasiler, yeni örnekler yapmamışlardır. Türbe İslamiyet'ten önce Orta Asya topraklarında ilk olarak ortaya çıktığı kabul edilmektedir.

Fâtımîler döneminde yapılan bir diğer önemli mimari eserler ise türbelerdir. Her ne kadar Abbasîler döneminde ilk örnekleri karşımıza çıksa da Fâtımîler döneminde türbe mimarisine büyük önem verildiği görülmektedir. Bunlardan en bilinenleri Seb'a Benat (Yedi Kızlar) Türbesi, Muhammed el-Caferî ve Seyyide Atike Meşhedi, Seyyide Rukiye Meşhedi, Yusuf Kardeşlerin Mezarları Fâtımîler dönemi türbeleridir. (Doris, 1998; Creswell: 1952). Mimarinin en güzel örneklerinden olan bu eserlerin bazıları günümüze kadar ulaşsa da çoğu harap olup yıkılmıştır.

Fâtımîler döneminde mimari olarak en önemli yapılardan birisi de kaleler, surlar ve saraylardır. Bu eserler de cami ve türbeler gibi bazılarının bir kısmı bazılarının çoğu harap şekilde günümüze ulaşmıştır. Bu eserleri incelemek tıpkı mimari anlamda camiler gibi Fâtımî eserleri hakkında bilgi edinmemize yardımcı olacaktır. Kal‘atü Benî Hammâd, Bab‘el Fütuh, Bab‘el Züveyle, Bab‘el Nasr, Ziza Sarayı bunlardan en önemlileridir.

Kal‘atü Benî Hammâd: Günümüzde Tunus sınırları içinde bulunan yapı Fâtımîlerin üçüncü halifesi Mansur el-Fâtımî ve halefleri tarafından 947 yılında yaptırılmıştır. 1908 yılında yapılan çalışmalar sonucunda iki bölüm gün yüzüne çıkarılmıştır. Bunlar Darü'l-Bahr ve Kasrû'l-Menardır. İçerisinde hamam, havuz ve salonun olduğu bu iki bölüm yapının günümüze ulaşmış kısımlarıdır. (Eyice, 2001). UNESCO tarafından 1980 yılında “Dünya Kültür Miras”ı listesine giren yapının, camisinde sekiz bölmeli on üç koridoru bulunmaktadır. (Unesco, Al Qal'a of Beni Hammad, 2024). Bu yapı süslemeleri ve yazıları itibarıyla hem Anadolu Selçuklularının hem de İspanya’da bulunan el-Hamra Sarayı’ndaki süslemeleri hatırlatması bakımından kıymetlidir.

Tarihi birçok şehrin en önemli yapılarından birisi de şehrin girişinde bulunan kapılardır. Kudüs’teki Şam Kapısı, Herod Kapısı ve Aslanlı Kapı, İstanbul’da Edirnekapı ve Belgrad kapı, Diyarbakır’da Urfa Kapı, Dağ Kapı, Mardin Kapı gibi yapılar tarihte kapıların önemini ortaya koymaktadır. İşte Fâtımîler döneminde Kahire’de inşa edilen Bab‘el Fütuh, Bab‘el Züveyle, Bab‘el Nasr Kapıları tıpkı yukarıdaki örnekler gibi bulunduğu dönemi aydınlatması bakımından değerlidir.

Bab'el Fütuh, Bab'el Züveyle, Bab'el Nasr Kapıları Bedrü'l-Cemâlî döneminde yapılan surlardan kalan yapılardır. Günümüze o surlardan sadece bu kapılar gelebilmiştir. Yapı formları olarak İslam dünyasında ilk defa rastlanmıştır. Bundan dolayı yapıların başka bir coğrafyada yaşayan ustalar tarafından yapıldığını düşündürmektedir. (Paradines, 2018; Paradines, 2018).

İslam tarihi boyunca fethedilen yerlerin çoğunda Müslümanlar şehirler kurarak İslam kültür ve medeniyetine katkıda bulunmuşlardır. Müslümanlar tarafından kurulan bu şehirlerin geneli fethettiği bölge insanıyla bağ kurup kalıcı olarak bölgeye yerleşmektir. İslam fetihlerinin başladığı Hz. Ömer döneminden Selçuklulara, Osmanlı Devleti'ne kadar bu durum birçok örnek gösterilebilir. Fâtımîler de kuruldukları bölgede kalıcı hale gelmek için bu yolu benimseyen İslam devletlerinden biri olmuştur. Hz. Ömer döneminde fethedilen Basra, Fustat gibi şehirler Fâtımîlere örnek olmuştur. Fâtımîlerin, Mısır fethedildikten sonra kurduğu Kahire'nin yanı sıra İfrikkiye bölgesinde Mısır alınmadan kurduğu ilerde değineceğimiz Mansuriye ve Mehdiye şehirlerinin ileri de başkent olacak Kahire'ye uzak yerde kurulmasında تنها yerlerin seçilmesinin saldırı gelmesini önlemek amacı da taşıdığı anlaşılmaktadır.

Kahire: Sadece Mısır Medeniyetinin değil dünya medeniyetinin en önemli şehirlerinden olan Kahire, her dönem önemini koruyan bir şehir durumundadır. Akdeniz havzasına akan Nil nehri ile beslenen şehir, kurulduğu yer olarak aynı yerini her zaman korumuştur. İslamiyetin Arap Yarımadasına gelmesiyle beraber, yayılması için Orta Doğu coğrafyası ile birlikte en avantajlı yer Mısır olmuştur. Bu nedenle Hz. Ömer döneminde yapılan

fetihlerle Kahire, Müslümanların hâkimiyetine girmiştir. En nihayetinde Kahire, Eski çağlardan günümüze içinde bulunduğu tarihi eserlerle UNESCO Dünya Mirası listesinde eserleri olan şehirlerdendir. Burada biz kısaca Kahire'nin Fâtımîler dönemindeki sosyal, kültürel yapısına yer vermeye çalışacağız.⁴

Mısır'ı fetheden Amr b. Âs döneminde Babilon bölgesinde 643 yılında Fustat kurulmuştur. (Seyyid, 2001). İhşîdî hükümdarı Kâfur el-İhşîdî'nin ölümüyle Mısır'da karışıklık çıkmış ve Fâtımî Halifesi Muiz-Lidinillah'tan ülkeye davet edilerek bu huzursuzluğun giderilmesini istemişlerdir. Böylece Fâtımîler 969 yılında Mısır'a girerek bölgeyi hâkimiyetleri altına almayı başarmışlardır. Mısır'ın ilk merkezi Hz. Ömer döneminde kurulan Fustat olsa da günümüzde Kahire sınırları içerisinde bulunmaktadır. (Yılmaz, 2016). Muiz-Lidinillah Kahire alındıktan yaklaşık dört sene sonra 973'te “düşmanlarını kahreden, ezip geçen” manasına gelen “Kahire” ismiyle tanınmaya başlanmıştır. Günümüzde de Kahire olarak kullanılan şehrin isminin nasıl oluştuğuna dair Evliya Çelebi Seyahatnamesinde şöyle aktarılmıştır:

“Ammâ Mısır'a Kâhire dediklerinin birkaç rivâyeti var, ammâ sahîh oldur kim kaçan Cevher Kâyid Mısır'a temelin korken cümle müneccimler sa'd sâ'at gözetmek için bir ipe bir çan asup tâli'-i meymûn gözedüp cümle ummâl bennâlar ellerinde hacerleri

---

⁴ Kahire hakkında çeşitli dönemlerde (Eyyubi-Osmanlı-Eski Çağlar) detaylı bilgiler için bkz. Becker. C. H. (1993). “*Kahire*”, İA, (C.VI. ss.74-86). MEB Yayınları. ; Mac Kenzie. N. D. (1992). “*Ayyubid Cairo: A Topographical Study*”, American University in Cairo Press. ; Lane-Poole. S. (1902). “*The Story of Cairo*”. J. M. Dent & cooperation. ; Shaw. S. J. (1962). “*The Financial and Administrative Organization and Development of Ottoman Egypt: 1517-1798*”, Published by Princeton University. ; Hanna. N. (1983). “*An Urban History of Bulaq in the Mamluk and Ottoman Periods*”. Published by Institut Français d'Archéologie Orientale. ; Nâsır-ı Hüsrev. (1983) *Sefernâme (trc. Yahyâ el-Haşşâb)*. Dârtü'l-Kütübî'l-Cedîde.

temele bırağalar. Ammâ El-abd yüdebbir vallâh yukaddir, hikmet-i Hudâ bir karga müneccimlerin çanına dokunup çan çalındıkda cümle ummâller Mısır'ın temelin bırağınca müneccimler, "Bire nişlersiz. Bire Kâhire firkatidir" ya'nî ıstılâh-ı münecciminde tâli '-i Kâhire Merîh yıldızına derler ki felekin cellâdıdır. Anın için Mısır içinde kan ve ceng [ü] cidâl ve fitne ve fesâd eksik değildir. İmdi tâli '-i Kâhire'de temeli bırağıldığından Mısır-ı Kâhire-i Mu'izziyye derler."(Evliya Çelebi Seyahatnamesi, 2007).

Kahire'nin içinde bulunan Fustat ticaret ve kültür bakımından önemini gerek Fâtımîler döneminde gerekse Fâtımîlerden sonra korumuştur. Cevher es-Sıkillî bölgeyi ele geçirdiğinde bölgede yaşayan halka yolların ve pazarların olduğu mahalleler inşa etmiştir. Bununla birlikte saray, hükümet konağı ve kışlalar inşa eden Sıkillî, böylece Kahire'nin ilk temellerini atmıştır. Bedrü'l-Cemâli döneminde camiler, saraylar, meşhedler yaparak şehir medeniyet noktasında gelişimini sürdürmüştür. Meşhedü'l-Hüseynî, Hânü'l-Halîlî, Baybars el-Çâşnigîr Hankahı, Büyükdoğu ve Küçükbatı Sarayları, Darülhikme kütüphanesi dönemin en önemli eserlerindendir. (Seyyid, 2001). Selahaddin Eyyubî'nin Fâtımîlere son vermesiyle şehir daha da büyüdü. Yavuz'un bölgeyi fethetmesiyle 1516-1517 yıllarında Osmanlıların hâkimiyetine girmiştir.(Reymond, 2001).

Mehdiye: Fâtımîlerin ilk halifesi ve kurucusu olan Ubeydullah el-Mehdi zamanında İfrikiyye bölgesinde kurulan Mehdiye şehri, sarayları, pazarları, camileri, hanları ve limanlarıyla gelişim göstermiş bir şehirdir. Dışarıdan gelen tehlikelere bir sığınak noktası olan şehir, dış tehditlere karşı korunaklı bir yerde kurulmuştur. (Creswell, 1978). Nitekim bu sığınak görevini Halife

Kaim-Biemrillah el-Fâtımî döneminde çıkan Ebu Yezid ayaklanmasına karşı yerine getirmiştir.(Erbaş, 2022). Fâtımîlerin Kahire’yi fethetmesiyle geri plana düşen şehir, Fâtımîlerden sonra Zirî Hanedanlığı, Muvahhidler ve Osmanlı Devleti’nin hâkimiyetine girmiştir. Günümüze Kaim bi-Emrillah’ın yaptırmış olduğu saray, kuyu ve sarnıçlardan başka Mehdiye Ulu Cami ulaşmıştır. Mehdiye Ulu Cami geçirmiş olduğu tamiratlarla 1965 yılında ilk mimarisine uygun şekilde tekrar inşa edilmiştir.(Kavas, 2003).

Mansuriye: Üçüncü Fâtımî Halifesi Mansur el-Fâtımî döneminde günümüzdeki Tunus sınırları içerisinde kurulan Mansuriye şehri, gerek sarayları gerekse camileri ile mimari yapıların en güzel örneklerini içinde barındırmıştır. Halife Mansur, Ebu Yezid isyanını bastırdıktan sonra kurduğu Kayrevan’a yakın bu şehre taşınarak Mansuriye’yi başkent yapmıştır. (Talbi, 1986). Yaklaşık yüz hektar alan üzerine kurulan şehir, bir rivayete göre Abbasilerin başkenti olan Bağdat’a nispet olarak kurulduğu söylenmektedir. (Yalman, The Art of Fâtımîds Period; The City of The İslamic World, 2008). Şehirde cami, saray ve su kemerleri halifenin büyüklüğünü göstermek için kurulan saray etrafındaki bahçelerden oluşmaktaydı. (Ruggles, 2011; Cortese ve Calderini, 2006; Halm, 1996). 2009 yılında yapılan çalışmalar sonucu bölgede taş, cam parçaları, metaller bulunarak o döneme ait bilgiler gün yüzüne çıkarılmış ve bu çalışmalar hala devam etmektedir. (Rammah ve Barrucant, 2009).

Mimarî açıdan son olarak Fâtımî saraylarına baktığımızda günümüze kadar kalıntıları ulaşan Havernak, Libya’daki Ecdâbiye ve Palermo’daki Zisa Sarayları devlet hakkında geniş bilgi vermektedir. Bu bölgelerde çeşitli arkeolojik kazı çalışmaları devam

etmektedir. Günümüzde UNESCO Dünya Mirası listesinde bulunan Palermo'daki Zisa Sarayı, planı ve teşkilatıyla Fâtımîlerin Kuzey Afrika'da inşa ettiği diğer saraylarıyla benzer özellikler göstermeai bakımından kıymetlidir. Zisa Sarayı'nın inşası Norman Kralı II. William tarafından tamamlanmıştır. (Beksaç, 1995; Unesco, Zisa Palace: 2024).

Mimari örneklerini verdiğimiz bu eserlerin çoğu günümüze orijinal haliyle gelmemiştir. Yukarıda belirttiğimiz gibi bu duruma sebep olarak deprem ve savaşların büyük bir etkisi olsa da o dönemin şartlarında kullanılan yapı malzemelerinin dayanıklılığı ve verimliliği de büyük bir rol oynamıştır. Bu durum sadece Fâtımî yapılarına ait bir özellik değildir. Aslında dünya genelinde de bu durum böyle olduğundan yapı mimarisi örneklerinin ilk hallerini koruyarak günümüze ulaşması pek mümkün görünmemektedir. Dolayısıyla günümüzde birçok tarihi eserin sadece kalıntılarına ve harabeleri ulaşılabilir. Bu nedenle mimaride aslına uygun tamirat ve tadilatlar bize o dönemin eserlerini daha gerçekçi bir şekilde görmemiz için son derece kıymetlidir.

Fâtımîlerin mimari alanda bırakmış olduğu miraslardan başka eğitim ve hilafet alanında da yaptığı çalışmalar da son derece kıymetlidir. İlk Müslüman Şîi devleti olması çalışmaların odak noktasını bir parça daha kendilerine çekmesinde katkısı büyüktür. Sonuç olarak hilafet her ne kadar Dört Halife dönemiyle başladıysa da Sünnî Müslümanlar için Emeviler-Abbasiler-Memlûkler ve Osmanlı devleti şeklinde sıralanmıştır. Bu ayrımın ortaya çıkması ve kendilerine has hilafet sistemi kurması Fâtımîleri kendine özel konumlandırmamıza neden olmuştur. Bu farkı yaratan konuyu bu bağlamda bakmak son derece kıymetlidir. Ayrıca eğitim sisteminin

en önemli temel taşlarından birisi olan dâîleri, dürzîleri, nizariyye ve İsmailiyye mezhebine ait olduklarından bu yönde çalışmalarını ve sonraki dönemlere bıraktıkları etkileri incelemek de çalışmamız gereği kıymetlidir. El-Ezher üniversitesi gibi eğitim alanında dünyaya büyük bir eser bırakan Fâtımîlerin, sadece mimari alanda değil eğitim gibi alanlarda da kültürel mirasları konu üzerinden çalışan herkes için önemli olduğu kanaatindeyiz.

Fâtımîlerin Mezhebi olan İsmailiyye (Dâîler-Dürzîler-Nizâriyye): İsmailiyye mezhebinin köküne baktığımızda 765 yılında Cafer es-Sâdık'ın vefatıyla beraber İsmailiyye ve Mübarekiyye adında iki grup ortaya çıkmış ve imamet kim tarafından devam ettirileceğine dair iki grup arasından anlaşmazlıklar yaşanmıştır. Bunun neticesinde Muhammed b. İsmail'in etrafında faaliyet gösteren kimselerin bulunması ve kendi taraftarlarını (dâî)⁵ çoğaltması nedeniyle İsmaililerin ilk temsilcileri Muhammed b. İsmail'in etrafında toplananlar kabul edilebilir. (Tan, 2015; Daftary, 2017). 10. yüzyılın başlarına doğru İsmaililer, Orta Asya'dan daha sonra Fâtımîlerin kurulacağı Kuzey Afrika'ya kadar yayılmışlardı. Fâtımîler kurulduktan sonra "Fâtımî İsmailî" grubunu oluşturdular. (Daftary, 2017; Tan, 2015). Diğer grup ise Irak Dâîsi Hamdan Karmat'ın isminden geldiği anlaşılan "Karmatiler" olarak anılmaya başlandı. Bahreyn, Irak, Suriye bölgesinde 1077'ye kadar sürecek Bahreyn Karmatileri devletini kurarak İsmailiyye'nin oralara kadar gitmesini sağlamışlardır. (Daftary, 2017).

---

⁵ Arapça "duâ" veya "da've" "seslenmek, davet etmek" fiilinden türeyen sıfat olan dâî, "insanları kendi dinine, mezhebine davet eden" anlamlarına gelmektedir. Günümüze uyarladığımızda kelime "tebliğ eden, davet eden" anlamlarına da gelmektedir. Hz. Peygamber'den sonra Zeydiyye ve Abbasilerde çok nadir görülen dâî, İsmâiliyye, Karmatiler ve Dürzîlerde çok sık rastlanmıştır. (Öz, 1993: s.420).

İsmaililerde yaşanan bu anlaşmazlıklardan sonra 909 yılında Fâtımî Devleti'nin kurulmasıyla beraber, İsmaililikteki Abbasi baskısından kaynaklanan gizli davet dönemi (setr) bitti ve yerine açıktan davet dönemi (zuhur) başladı. “Zuhur dönemi” diye adlandırdıkları bu dönem devletin kuruluşu olan 909’dan dokuzuncu Fâtımî Halifesi Müstansır-Billah el-Fâtımî’nin ölümüne kadar olan dönemi kapsamaktadır. Klasik Fâtımî dönemi diye adlandırdığımız bu dönemde İsmaili dâîler, Fâtımî Halifelerini imam olarak görmüşlerdir. Çeşitli alanlarda eserler veren Nasır-ı Hüsrev, Kadı Numan, Kirmanî gibi dâîler yaşadıkları dönemde Fâtımîlere “*altın çağ*”ını yaşatmışlardır. Bunların yanında İbnü’l-Heysem ve İbn Rıdvân gibi isimler de eski Yunan eserlerinin tercüme faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Altın çağ olarak adlandırılan bu devirde hem kendi alanlarında hem de İsmailî öğretilerin yayılması için çalışmalar yapmışlardır. Öyle ki bu eserler sayesinde İsmailî öğretileri Maveraünnehir ve Hindistan’a kadar yayılmıştır. (Tan, 2015; Sarıçam ve Erşahin, 2011; Daftary, 2017). Fâtımî Halifesi Müstansır-Billah el-Fâtımî’nin ölümüyle birlikte İsmailî davet faaliyetleri, Ermeni Vezir Efdal b. Bedrû’l-Cemalî’nin iktidarı tamamen eline alıp Müsta’li-Billah el-Fâtımî’yi yeni halife yapmasıyla sekteye uğradı. Daha sonra çıkan karışıklıklar sonucu Nizârîler ve Müstâlî İsmaililer olmak üzere ikiye ayrıldılar. Bu isimler günümüze kadar gelmiştir.

El-Müstansır’ın ölümüyle birlikte, Selçuklulara karşı ayaklanma başlatan Hasan Sabbah ve İran İsmailîleri, Nizârîlerin tarafından yer aldılar. Alamut Kalesi ve İran’daki Elbruz Dağlarında hâkimiyet süren Hasan Sabbah ve İran İsmailîleri, Nizârîlerin tek temsilcisi konumuna gelmişlerdir. Merkezi Alamut Kalesi olan sarp,

korunaklı bir yapıya sahip olan yerde faaliyetlerini sürdüren Hasan Sabbah'ın kurduğu bu yapı Moğol İstilasası sonucu ancak yıkılabilmiştir. (Daftary, 2017). Hasan Sabbah'ın faaliyetleri öyle bir hale gelmişti ki Selçuklular ve bölgede kurulan diğer Türk devletleri Hasan Sabbah ile başa çıkamamışlardır. Dolayısıyla Moğol İstilasına bakış açımız “*uğradığı yeri yakıp yıkan*” gibi bir durum ifade etse de belki de bu istilanın tek olumlu sonucu Hasan Sabbah'ın faaliyetlerinin bertaraf edilmesidir. Ayrıca Hasan Sabbah dâîlik faaliyetlerini haşhaşiler aracılığıyla suikastlar ile gerçekleştirmiş ve günümüzde sözlüklere bile girmiştir. İngilizce (assassination), İspanyolca (atentado), Fransızca (assassinat) ve İtalyanca (attentato) gibi dillerdeki suikast sözcüğünün kökü buraya kadar dayanmaktadır.

İsmailî inancının temelini davet unsuru oluşturmaktadır. Bu davetin unsurları zâhir ve bâtındır. Davetler ilk başlarda gizli daha sonra açıktan yapılmaya başlanmıştır. Ancak bu İsmailî davetlerin İslam dini ile çelişen kısımları vardır. Onlara göre şerî hükümler ve kitaplar peygamberlere göre değişse de Bâtınî faaliyetler hiçbir zaman değişmeyen aslî gerçekler olarak kabul edilmiştir. Fâtımîler döneminde İsmailîyye daveti dâîlerin iyi hazırlanması sayesinde geniş bir alana yayılma imkânı bulmuştur. Bu davetleri kolayca gerçekleştirmek için çeşitli metotlar benimsenmiştir. Fâtımîler kurulmadan önce Cafer es-Sâdık'ın oğlu Muhammed b. İsmâil'in mehdi olarak döneceği benimsense de devlet kurulduktan sonra bu anlayıştan vazgeçilmiştir. (Öz ve eş-Şekâ, 2001; Daftary, 2017)

İsmailîlerin günümüzdeki temsilcileri olan Nizârîler: Nizârîler, Hasan Sabbah'ın faaliyetleriyle çok güçlü konuma geldiler. Ancak yukarıda da belirttiğimiz gibi Moğollar, her yeri

yakıp yıktığı için Hasan Sabbah tehlikesini de ortadan kaldırmıştı. Zamanla Nizâriler de bölünerek 19. yüzyıla kadar İran, Orta Asya ve Kuzey Hindistan’da faaliyetlerini kimi zaman açıktan kimi zaman gizli şekilde sürdürmüşlerdir. Bulundukları yerlerde geniş bir literatür oluşturan Nizârilerin geniş bir şiir ve ilahi koleksiyonu bulunmaktadır. (Öz, 2007; Daftary, 2017). Nizâriliğin imameti bugün hala mevcuttur. Günümüzde Afganistan’da bulunan Badahşan ve Tacikistan’daki Badahşan’da IV. Ağa Han imamlığında varlığını devam ettirmektedir. (Davlatshoev, 2006).

Fâtımîler döneminde ortaya çıkmış ve günümüzde varlıklarını sürdüren bir diğer yapı da Dürzîlerdir. Dürziler, Muhammed bin İsmâ‘il Neştekin ed-Derezî tarafından o dönemin Fâtımî Hâlifesi Ebû‘Alî el-Mansûr el-Hâkim bi-Emrillâh’ın ilâhlığı ve onu mehdi olarak kabul eden dinî topluluktur. Sünnî mezhepler tarafından İslam dışı olarak kabul edilmişlerdir. Yunan Felsefesi, Hristiyanlık gibi yapılardan etkilenen Dürziler kendilerini Müslüman olarak görmemişlerdir. (The Encyclopedia Americana, 2006; Nissim, 2003; Yvonne, 2014). Dürzîlerce takvim başlangıç tarihi de 1017 yılı olarak Halife Hâkim bi-Emrillah’ın tahta çıktığı yıl kabul edilmiştir. Halife Hâkim’in veziri olan Hamza, halifenin tanrı olduğunu ve kendisinin de peygamber olduğu ilan etmiştir. Bu yeni inançları doğrultusunda Dürzîliği yaymak ve Suriye, Lübnan ve Mısır’da kendilerine taraftar bulabilmek çeşitli faaliyetler yürütmüştür. Çıkan karışıklıklar sonucu halifenin ortadan kaybolmasıyla Hâkim ve Hamza’nın yandaşları Suriye’de bulunan topluluklara katılmışlardır. (Daftary, 2017; Brockelmann, 2018). Fâtımîlerden başlayarak günümüze kadar Dürzîleri temsilen dört büyük grup bulunur. Bunlar Tenûhîler, Şihâbîler, Ma‘nîler ve

Canbolatlar'dır. Haçlı Seferleriyle bölgede güçlenen bu dürzî taraftarları, Suriye, Vadietteym, Kilis, Halep, Lübnan bölgelerine yerleşmişlerdir. Yavuz Sultan Selim'in Mısır'ı fethinde Tenûhîler, Osmanlı Devleti'nin yanında yer alsalar da daha sonra birbirleri arasında çıkan karışıklıklar ve anlaşmazlıklar sebebiyle Osmanlılara sorun çıkartan topluluklar olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir. (Öz, 1994). 1918 yılında Osmanlı Devleti'nden ayrılan Orta Doğu toprakları ile Lübnan ve Suriye coğrafyasında Fransızların egemenliği altına giren Dürzîler, bölgede özerk olarak *Cebel-i Durûz Emirliği*'ni kurmuşlardır. Bu emirlik 1936 yılında kaldırılmış bundan sonra Dürzîlerin bir kısmı Lübnan'da bir kısmı da Suriye'de hayatlarını sürdürmüşlerdir. Günümüzde sayıları tam olarak bilinmese de Meksika'dan Avustralya'ya kadar dünyanın dört bir yanında iki milyon civarında yaşayanın olduğu belirtilmektedir.

Son olarak Fâtımîlerde halifelik makamına değineceğiz. Bilindiği üzere İslam'da halifelik Hz. Peygamberin vefatıyla ortaya çıkmış ve halife aynı zamanda devletin başı olarak görülmüştür. İlk dört halifeden sonra halifelik sırasıyla Emevîler, Abbasiler, Memlûkler ve son olarak Osmanlı Devleti'ne geçmiştir. Halifelik makamı tüm Müslümanların halifesi olarak kabul edildiği için diğer Müslüman devletler de o makama tabî olmaya çalışmışlardır. Bu da halifelik makamını güçlü hale getiren unsurlardan birisi olmuştur. Burada ifade ettiğimiz durum, Sünnî halifeler için geçerli olmuştur. Ancak Fâtımî halifeler için durum bundan biraz farklıdır. Yaklaşık bin üç sene süren bir kurum kültür ve medeniyet açısından önemli izler bırakmıştır.

Kuran'da çeşitli ayetlerle işaret edilen halifelik, vekil, temsilci, Allah tarafından seçilmiş kişi gibi anlamları

kapsamaktadır.⁶ Sünnî Müslümanlar, bu makama emir, emirü'l-Mü'minin, imam adını verirken Şîî Müslümanlar ise imam ve imamet kelimelerini kullanmışlardır. (Hizmetli, 1999). Dört Halife Medine'deki Müslümanlar tarafından seçilmiş ve Müslümanların hepsi bu karara uymuşlardır. İlk Emevî halifesi Muaviye ile birlikte halifelik siyasi ve askerî mücadele sonucunda ele geçirilmiş ve Muaviye'nin oğlu Yezid tahta geçerek hilafette veraset sistemine geçilmiştir. Ayrıca bu karara uymayan Hz. Hüseyin ve Abdullah b. Zübeyr öldürülerek İslam tarihinde ayrışmanın yolunu açan gelişmelerden biri yaşanmıştır. Emeviler döneminde 14 halife görev yaparken Emevilerin yıkılmasıyla hilafet bu kez Abbasilere geçmiştir. Abbasiler'de 1258 yılına kadar hilafet makamına sahip olmuşlardır. Endülüs Emevi hükümdarı III. Abdurrahman, 929 yılında kendini halife ilan ederek halifeliğin bölünmesini yol açmıştır. (Sarıçam ve Erşahin, 2011; Lapidus, 2013; Yılmaz, 2016). Abbasilerin 1258 Moğol İstilasası ile yıkılmasının ardından Memlûklere geçen halifelik kurumu, Yavuz Sultan Selim'in 1516-1517 yıllarında Mervadabık ve Ridaniye savaşlarıyla Memlûklere son vermesiyle Osmanlı Devleti'ne geçmiş, 1924 yılında kaldırılana kadar varlığını sürdürmüştür.

Fâtımîlerin hilafet anlayışına gelirsek; Sünnî Müslüman hilafet anlayışından farklıdır. Halife günahsız kabul edilirken, kendisine mutlak itaat etmek zorunluluğu bulunmaktaydı. Fâtımî halifesi şeriatı kendine göre yorumlarken halifenin aynı zamanda Allah dostu anlamına gelen veli olarak kabul edilmesi velayeti de kurallardan birisi olarak kabul edilmesini sağlıyordu. Fâtımî halifelerinin bazıları İslam inancıyla bağdaşmayan ilahlık, mehdilik,

---

⁶ Halifelik hakkındaki ayetler için bkz. Bakara 2/30; En'am 6/165; Fâtır 35/39; Sad 38/26.

peygamber tarafından görevlendirilme gibi iddialarda da bulunmuşlardır. Ayrıca sahabelere küfür eden, Haçlılarla Müslümanlar arasında yapılan savaşlarda Haçlılarla anlaşma yapan Fâtımî halifeleri de bulunmaktaydı. (Yılmaz, 2016; Sarıçam ve Erşahin, 2011). Hz. Ali döneminde başlayan ve Şîîlerin dört halifenin ilk üçünü “*makamı gaspedenler*” olarak görmeleri ve Hz. Ali’yi kutsallaştırmaları karışıklıkların devam etmesinde en büyük etkenlerdendir. Bu ayrıştırma tarih boyunca süren bir gerçek olarak varlığını devam ettirmiştir. Örneğin Osmanlı Devleti- Şîâ olan İran ile imzaladığı anlaşmalarda sahabelere küfredilmemesi şartını ortaya koymuştur. Günümüzde Sünnî-Şîî olarak ayrımı her alanda kendini örneklerle göstermektedir.

Sonuç

Günümüzde Fas, Cezayir, Tunus, Libya, Mısır ve Filistin topraklarına çeşitli dönemlerde hâkim olan Fâtımîler, bölgede kendinden önce kurulan Müslüman devletlerin kültürel miraslarını almış ve kendinden sonraki toplumlara kültür ve medeniyet açısından değerli eserler bırakmış bir devlettir. Fâtımîlerin bölgede kurulan diğer Müslüman devletlerden ayıran en temel özelliği ise kendilerini Hz. Fatıma’nın soyundan geldiğine inanmaları ve bu vesileyle Şîî olarak addedip İsmailiyye kolundan olmalarıdır.

Hız Ömer döneminde başlayan Müslüman fetih hareketleriyle birlikte İslam Medeniyeti Afrika topraklarında ilk olarak Mısır’a adım atmış, Emeviler dönemiyle birlikte Fas’a, Endülüs Emevileri ile İspanya’ya kadar ulaşmıştır. Hatta günümüzde dahi İspanya’nın güneyine “Endülüs (Andalucia)” ismi verilmektedir. Müslümanlar bu topraklarda kalıcı olmak için sürekli fetih faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Hz. Ömer ile başlayan fetih hareketleriyle

Fâtımîlerin kurulduğu tarih olan 909 yılına kadar bölgede İslam Medeniyetinin temelleri atılmış, hem mimarî hem de kültürel anlamda eserler ortaya çıkmış ve bölgede kurulan İslam devletleri kurulup yıkılsa da bölgenin Müslümanlaşması süreklilik göstermiştir.

909'da İfrikiyye topraklarında kurulmasının ardından sürekli doğu eksenli bir genişleme politikası izleyen Fâtımîler, bu politikayı izlerken yeni topraklar ele geçirerek kendi medeniyetlerini kurmaya çalışmışlardır. Kendinden önce bölgede kurulan İslam devletlerinin kültür ve medeniyet eserlerini alarak üzerine yeni eserler eklemiş ve bölgede İslam Medeniyetinin burada kalıcı hale gelmesinde önemli pay sahibi olmuştur. Kendi eserlerinin çoğunu Mısır alındıktan sonra burada veren Fâtımîler, mimari alanda camiler, kaleler, şehir giriş kapıları ve sarayların yanısıra İslam tarihinden ilk kez Abbasiler tarafından yapılan sonra vazgeçilen mimari eserlerden olan türbe yapımına da öncülük etmiştir. Fâtımîlere İfrikiyye topraklarında Mehdiye ve Mansuriye gibi yeni şehirler kurarken dünya tarihinin en önemli şehirlerinden biri olan “Kahire’yi” kuran devlet gözüyle de bakılabilir. Kahire’de günümüzde de İslam dünyasının en önemli üniversitelerinden olan El-Ezher Üniversitesi’ni kuran Fâtımîler, şehre pazarlar, yollar, türbeler, kapılar yaparken günümüzde de kullandığımız şehrin ismini vermiş bir devlet olarak kayıtlara geçmiştir. Öyle ki eski ismi “Fustat” olan yerin Fâtımîlerle beraber ismi değişmiş ve “Kahire” olarak kullanılmaya başlanmıştır. Böylece Fâtımîlere bir şehri kuran devlet gözüyle bakılabilir. Şehrin çeşitli mimari eserlerle UNESCO Dünya Mirası Listesine girmesi ve şehrin isminin Fâtımîler tarafından ilk olarak kullanılması görüşümüzü destekler niteliktedir.

El-Ezher Üniversitesi'ni kurduktan sonra Fâtımîler, bu yapıyı kendi çıkarları doğrultusunda kullanmış ve daîler yetiştirerek İslam dinine aykırı faaliyetlerde bulunmuşlardır. Yetiştirdikleri bu daîler aracılığıyla inandıkları İsmailiyye mezhebini İran, Orta Asya gibi topraklara ulaştıran devlet, bölgede bulunan Selçuklular ve Abbasiler gibi diğer Müslüman devletlere de sıkıntılar yaşatmıştır. Öyle ki daîlerin etkisindeki Büveyhoğulları, Abbasi halifesini öldürme teşebbüsünde bile bulunmuştur. Yine Hasan Sabbah'ın faaliyetlerinin temelini de daîler vasıtasıyla Fâtımîlerin görüşleri oluşturmuştur. Nizârîler, Dürzîler günümüzde İsmailiyye mezhebini temel alan görüşlere sahip yapılardır. Buradan her ne kadar değişse de Fâtımîlerin benimsemiş olduğu sistemin hala devam ettiği sonucuna ulaşılabilir.

Halifelik alanında da kendi politikalarını uygulayan Fâtımîler, bu yapıyı İslam dinine aykırı şekilde kullanmışlardır. Hz. Peygamber sonrası ortaya çıkan kurum, Hz. Muaviye zamanında veraset sistemine geçilmesiyle ilk kez değişikliğe uğramış, Fâtımîlerin kendi halifelik kurumlarını kurmasıyla İslam tarihinde iki halifenin aynı anda olduğu dönem yaşanmaya başlanmıştır. Özellikle Fâtımî halifelerinden bazılarının kendilerini ilâh ilan etmesi, kendilerini peygamberin görevlendirdiğini söylemeleri İslam inancıyla bağdaşmayan görüşler olarak karşımıza çıkmaktadır. Dolayısıyla bu ikili yapı özellikle Sünnî Müslümanlar için hiç olumlu karşılanmamıştır. En nihayetinde Selahaddin Eyyûbi'nin Mısır'ı almasıyla Fâtımîler devletine son verilirken bu ikili halife yapısı da son bulmuştur

Ekler

Şekil 1. El-Ezher Camii ve Külliyesi: (en.wikipedia.org/wiki/Al-Azhar_mosque, Erişim Tarihi 24.04.2024)

Şekil 2: Hakim Camii: (https://en.wikipedia.org/wiki/Al-Hakim_Mosque, Erişim Tarihi 26.04.2024)

Şekil 3: Cuyuşî Camii:
(https://en.wikipedia.org/wiki/Juyushi_Mosque Erişim Tarihi
30.04.2024)

Şekil 4: Akmer Camii:
(https://en.wikipedia.org/wiki/Aqmar_Mosque Erişim Tarihi
30.04.2024)

TÙNEZ - MAHDIA - LA MEDINA - DINASTÍA DE FATIMIDES 2/3

Şekil 5: Fâtımîler Dönemi Mehdiye Şehri

(<http://ww38.cheapsale.outletsale2022.ru/content?c=%D8%A7%D9%84%D9%85%D9%87%D8%AF%D9%8A%D8%A9%20%D8%AA%D9%88%D9%86%D8%B3&id=39> Erişim Tarihi 15.04.2024)

Şekil 6: Fâtımîler Dönemi Mansuriye Şehrinin Kalıntıları
(https://ar.wikipedia.org/wiki/Palais_ElMansour_5.JPG Erişim Tarihi 15.04.2024)

Kaynakça

Aşur, S. A. (1995). Ezher, DİA. C.XII

Barrucand, M. & Mourad, R. (2009). Sabra el-Mansuriyya and her neighbors during the first half of the eleventh century: Investigations into stucco decoration, *Brill*, V.26.

Becker. C. H. (1993). Kahire, İA, C.VI. MEB Yayınları.

Beksaç, E (1995). Fâtımîler, DİA C.XII.

Bloom, J. M. (1983). The Mosque of al-Hakim in Cairo. *Muqarnas*. 1. 15-36.

Britannica, T. Editors of Encyclopaedia (2024). Al-Azhar University. Encyclopaedia Britannica. <https://www.britannica.com/topic/al-Azhar-University> adresinden 28.02.2024 tarihinde alınmıştır.

Britannica, T. Editors of Encyclopaedia (2024). Druze. *Encyclopedia Britannica*.

Brockelmann, C. (2018). *İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi* (Çev. Neşet Çağatay), Ankara: TTK Yayınları.

Creswell, K. (1952). *The Muslim Architecture of Egypt*. Oxford at The Clarendon Press.

Çelik, A. (2018). *Fâtımîler Devleti Tarihi*(909-1171), Ankara: TTK Yayınları.

Daftary, F. (2017). *İsmaililer* (Çev. Ahmet Fethi), İstanbul: Alfa Yayınları.

Dana, N. (2003). *The Druze in the Middle East: Their Faith, Leadership, Identity and Status*. Sussex University Press.

Davlatshoev, S. (2006). *The Formation and Consolidation of Pamiri Ethnic Identity in Tajikistan. Dissertation*. [Yüksek lisans tezi] Orta Doğu Teknik Üniversitesi (METU).

Delia C, Calderini, S. (2006). *Women and the Fatimids in the World of Islam*. Edinburgh University Press.

Doris, B. A. (1985). *The Minarets of Cairo: Islamic Architecture from the Arab Conquest to the End of the Ottoman Period*. The American University in Cairo Press.

Erbaş, F. (2022). Fâtımîler Döneminde Mehdiye ve Mansûriye Şehirleri. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi Yayınları*. S.53. 411-430.

Eyice, S. (1989). Akmer Cami, DİA C.II.

Eyice, S. (2001). Kal‘atü Benî Hammâd, DİA C.XXIV.

Evliya Çelebi, (2007). *Evliya Çelebi Seyahatnamesi* (C.10.) (Haz. Y. Dağlı, S. S. Kahraman, R. Dankoff), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Fığlalı, E. N. (1999). *İbâziyye*, DİA. C.XIX.

Grabar, O. (1966) The Earliest Islamic Commemorative Structures, Notes and Documents, *Published By: The Smithsonian Institution*. 6. 7-46.

Halm, H. (1996). *The Empire of the Mahdi: The Rise of the Fatimids* (Translator: Michael Bonner, Published by Brill.

Hanna. N. (1983). *An Urban History of Bulaq in the Mamluk and Ottoman Periods*, Published by Institut Français d'Archéologie Orientale.

Harekât, İ. (2020). Midrâiler, DİA. C.XXX.

Hizmetli, S. (1999). Genel Olarak Râşid Halifeler Dönemi Olayları: Sonuçları ve Etkileri, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi Yayınları*, 39 (1). 27-54.

İbnü'l-Esîr (1987)*El-Kamil-fi't-Tarih* (Çev. Abdülkerim Özaydın, Ahmet Ağırakça, Yunus Apaydın, Zülfikar Tüccar, Beşir Eryarsoy, Abdullah Köşe, Mertol Tulum)". İstanbul: Bahar Yayınları.

Jayyusi, S. K. Holod, R. Petruccioli A. and Raymond, A. (2008). *The City in the Islamic World*, Published by Brill.

Kavas, A. (2003). Mehdiye, DİA C.XXVIII.

King, J. R. (1984). The Restoration of the Al-Hakim Mosque in Cairo, *Published by Islamic Research Institute, International Islamic University*. 23 (4). 325-335.

Lane-Poole. S. (1902). *The Story of Cairo*, J. M. Dent & cooperation.

Lapidus, I. M. (2013). *İslam Toplumlari Tarihi: Cilt:1 Hz. Muhammed'den 19.Yüzyıla* (Çev. Yasin Aktay), İstanbul: İletişim Yayınları.

Makrîzî, Ahmed b. Ali (1998). *el-Mevâ'iz ve'l-i'tibâr bi-zikri'l-ḥıṭaṭ ve'l-âşâr* (ed. Halil el-Mansûr). Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye.

- Marçais, G. (2000). İdrisîler, DİA. C.XXI
- Marçais, G. (1964). Rüstemîler, İA. C.IX. MEB Yayınları.
- Mac Kenzie. N. D. (1992). *Ayyubid Cairo: A Topographical Study*, American University in Cairo Press.
- Nâsır-ı Hüsrev. (1983) *Sefernâme* (trc. Yahyâ el-Haşşâb). Dârü'l-Kütübi'l-Cedîde.
- Öz. M. & Mustafa Muhammed eş-Şe'kâ, (2001). İsmâiliyye, DİA. C.XXIII
- Öz, M. (1993). Dâî, DİA C.VIII
- Öz, M. (1994). Dürzîlik, DİA C.X
- Özaydın, A. (1988). Ağlebîler, DİA C.I
- Özkuyumcu, N. (2008). Rüstemîler, DİA C.XXXV
- Pektaş, K. (1988). Sîdî Ukbe Cami, DİA C.XXXVII
- Pradines, S. (2018). “*Preface*”. Ed. P. Jodidio, “*Cairo: Discovering the Fatimid Walls*” (1. Baskı ss.7-9). Published by Prestel.
- Pruitt, J. (2020). *Building the Caliphate: Construction, Destruction, and Sectarian Identity in Early Fatimid Architecture*. Yale University Press.
- Ragıp, Y. (1987). Un oratoire fatimide au sommet du Muqattam, *Published by Brill*. 65. 51-67
- Reymond, Andre, Kahire, DİA C.XXIV
- Rezûk, M. (2000). İdrisîler, DİA C.XXI

Ruggles, D. F. (2011). *Islamic Art and Visual Culture: An Anthology of Sources*, Wiley-Blackwell Publishing.

Sanatın Yolculuğu (2018). *Fâtımîler Dönemi Yapı Tablosu*
<https://www.sanatin Yolculugu.com/fatimiler-donemi-yapilar-tablosu/> adresinden 22.04.2024 tarihinde alınmıştır.

Shaw. S. J. (1962). *The Financial and Administrative Organization and Development of Ottoman Egypt: 1517-1798*, Published by Princeton University.

Sarıçam, İ. & Erşahin, S. (2011). *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Seyyid, E. F. (2001). Kahire, DİA C.XXIV

Söylemez, M. (1998). İlk Harîcî Devlet: Rüstemîler(160-297/777-909), *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi Yayınları*, 38 (1-4) 457-478.

Şeşen, R. (2012). *Eyyûbîler*, İstanbul:İSAM Yayınları.

Takkuş. S. (2001). *Târîhu 'l-Fâtımiyyîn fî Şimâli ve Mısr ve Bilâdi 'ş-Şam*, yy.

Talbî, M. (1986). Al-Mahdiyye, *The Encyclopedia of Islam* C.5 s.1246. Published by Brill.

Tan, M. (2015). İsmaili Davet: Sosyo-Politik Gelişim Süreci, *Dini Araştırmalar Dergisi Yayınları*, 18 (47). 79-95.

Tomar, C. (2010). Talâi' b. Rûzzîk, DİA C.XXXIX

Uzun, M. İ (1995). Ezher, DİA C.XII

World Heritage Convention, (1980). *Al Qal'a of Beni Hammad*, <https://whc.unesco.org/en/list/102> adresinden 18.03.2024 tarihinde alınmıştır.

Ya'kûbî, (2002). *Ülkeler Kitabı* (çev. Murat Ağarı), İstanbul: Ay Işığı Yayınları.

Yalman, S. (2001). The Art of Fâtımîds Period (909-1171), *In Heilbrunn Timeline of Art History. Published by New York: The Metropolitan Museum of Art. (October 2001).*

Yılmaz, H. (2016). *Fâtımîler ve Fâtımî Halifeleri*, Ankara:Elips Yayınları.

Yvonne, H. Y. (2014). *The Oxford Handbook of American Islam*, Oxford University Press.

